

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav českých dějin

Diplomová práce

Bc. Martin Lundák

**Fenomén kuřáctví mezi armádou a civilním sektorem ve
20. století**

**Phenomenon of the smoking between an army and civilian sector in the
20th century**

Praha 2019

Vedoucí práce: prof. PhDr. Ivan Šedivý, CSc.

Poděkování

Zde bych velice rád v první řadě poděkoval prof. PhDr. Ivanu Šedivému, CSc. za jeho rady, poznámky, veliký zájem o téma a především trpělivost a pochopení při zpracovávání této diplomové práce. Dále bych rád poděkoval Mgr. Barboře Novákové za pomoc s korekturami a řadu cenných připomínek. V neposlední řadě samozřejmě děkuji také mojí rodině a blízkým, bez jejichž podpory bych to nezvládl.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 15. 8. 2019

Bc. Martin Lundák

Abstrakt

Téma kuřáctví ve 20. století nebylo do dnešní doby příliš zpracováno, obzvláště pak v českém prostředí. Vůbec pak neexistují práce, které by braly v potaz různé vlivy – armádní prostředí, propagandu, reklamu a další. Tato diplomová práce si proto dává za cíl alespoň částečně zpracovat tento ignorovaný fenomén v daném časovém úseku. Věnuje se především jeho vývoji ve vztahu ke státu a společnosti, se speciálním zřetelem k válečným konfliktům a vojákům obecně. Zkoumání archivních pramenů, lékařských statistik, legislativy či předpisů kombinuje se svědectvím pramenů osobní povahy, fotografiemi a dochovanými obrazovými materiály. Vše je také doplněno poznatky z oblastí medicíny, sociologie či psychologie.

Klíčová slova

válka; tabák; cigareta; kuřáctví; armáda; společnost; 20. století

Abstract

The topic of smoking in the 20th century wasn't properly researched yet, especially in Czech Republic. Publications that would take into account any influences like army environment, propaganda, advertisement and other, are basically non-existent. This thesis is aimed to cover at least a part of this neglected phenomenon in a given period of time. It pursues mostly the relationship between smoking and the state or society, with special attention to conflicts and soldiers in general. The research of archive sources, medical statistics, legislation or regulations is combined with the testimony of sources of a personal nature, photographs and preserved visual materials. It will also be supplemented by findings from the fields of medicine, sociology and psychology.

Keywords

war; tobacco; cigarettes; smoking; army; society; 20th century

Obsah

<u>1. Úvod</u>	7
<u>2. Dějiny kouření</u>	15
2.1 Dějiny tabáku a kouření.....	15
2.1.1 Tabák a Evropané	16
2.1.2 Konzumace tabáku do začátku 20. století	21
2.1.3 Tabák a české země	23
2.2 Vojáci a tabák.....	26
2.3 Tabák, kouření a stát.....	29
<u>3. Nicotiana – konzumace, účinky a využití</u>	31
3.1 Účinky na lidské tělo a psychiku	32
3.2 Druhy tabákových výrobků a specifika armádního prostředí	35
3.2.1 Způsoby konzumace tabáku	35
3.2.2 Vojáci a specifčnost armádního prostředí	38
<u>4. Začátek století a Velká válka</u>	40
4.1 Armáda a kuřáci	40
4.2 Balíčky a zásobování – získávání kuřiva.....	43
4.3 Stát a tabák	46
4.4 Propaganda či reklama?	49
4.5 Proměny kuřáckého rituálu	52
4.6 Tabák a zázemí	54
4.7 Formující dekády 20. století	56
<u>5. Meziválečné období</u>	57
5.1 Poválečná situace.....	57

5.2 Stát, společnost, armáda a kouření	59
5.3 Československo a jeho armáda	63
5.4 Mírová reklama a ústup propagandy	67
5.5 Intermezzo 20. a 30. let.....	70
<u>6. Druhá světová válka a „zlatá éra“</u>	71
6.1 Armády, cigarety a druhá světová válka	71
6.2 Kouřící voják jako válečná ikona propagandy i reklamy.....	77
6.3 Poválečná léta a neúprosná statistika	80
6.4 Reklama i propaganda poválečné éry.....	83
6.5 Medicína, epidemiologie a velký obrat	85
<u>7. Závěr.....</u>	89
<u>8. Seznam literatury, pramenů a dalších zdrojů.....</u>	92
<u>9. Přílohy.....</u>	104

1. Úvod

Kouření, či konzumace tabáku obecně, je fenoménem, který se nejen stal symbolickým pro dvacáté století, ale který také stále žije. Navzdory vysokému zdanění, radikálnímu omezení reklamy a celé škále preventivních i odvykacích opatření, kouří například v České republice stále ještě okolo 25% populace.¹ Přesto se tabákem, mimo rámec medicíny a přírodovědeckých výzkumů, zabývalo velmi málo lidí. I dějiny kouření se obvykle dočkaly zpracování jen zkratkovitě, jako doplňkové součásti jiných prací, s výjimkou několika málo komplexnějších publikací. Téměř úplného opomenutí se pak dostává jedné z nejdůležitějších a nejzajímavějších figur mezi konzumenty – vojákovi. Toho přitom najdeme od počátku v centru celého fenoménu. I přes nespočetné a opakované důkazy, že vojsko je velmi specifickou složkou společnosti, a právě také skupinou, kde kuřáctví rezonovalo neobvykle silně, se tomuto tématu doposud nikdo konkrétně nevěnoval.

Tato diplomová práce si proto dává za cíl pokrýt pro toto téma co největší část 20. století s jeho klíčovými událostmi a přinést v jeho rámci komplexnější odpovědi než dosavadní dílčí poznatky, jež pocházely primárně z jiných oborů. Za tímto účelem bude práce vycházet jednak ze základního nastínění vývoje fenoménu do roku 1900, jednak také ze stručného a zjednodušeného shrnutí základních medicínských poznatků o kouření. Základní osou práce pak budou proměny vztahu státu, respektive společnosti ke kouření a jejich propojení i srovnávání s armádou. Nezbytnou součástí výzkumu pak bude i propaganda a především reklama, popřípadě jejich vliv na tento vztah a vývoj obecně. I zde bude mezi cíle zkoumání patřit vliv vojska na ně nebo naopak jeho obrazu v nich. Neméně důležitou součástí pak bude i probádání protikuřáckých iniciativ a také lékařských výzkumů v minulosti, aby bylo možné určit nejenom jejich argumentaci, ale i četnost a reálný dopad.

¹ VÁŇOVÁ, Alena, Miroslava SKÝVOVÁ a Marek MALÝ. *Užívaná tabáku v České republice 2017* [online]. Státní zdravotní ústav, 2018 [cit. 2019-08-12]. Dostupné z: http://www.szu.cz/uploads/documents/szu/aktual/uzivani_tabaku_2017.pdf

Hlavní badatelské otázky budou znít takto: Jaký vztah existoval mezi státem a jeho ozbrojenou složkou v otázce přístupu ke kouření? Pokud zde byl vliv armády na stát či společnost (a naopak), jak se projevoval? Měly oba světové konflikty znatelný dopad na fenomén kuřáctví? Jakým způsobem do těchto vztahů vstupovala reklama a propaganda? Byla nějak propojena s vojenským prostředím? Na jakém principu fungovala protikuřácká aktivita a proč byla či nebyla úspěšná? A v neposlední řadě je zde i otázka, zdali motivace ke kouření jsou vždy stejné nebo se mohou lišit mezi jednotlivými složkami společnosti, specificky tedy armádou?

Dosavadní bádání

Práce, jež se zabývají kuřáckým fenoménem lze rozdělit do několika podskupin. Tou první jsou komplexní práce, jež se věnují tématu v širších souvislostech. Nejnovější prací je *Příběh kouře* od S. L. Gilmana a Z. Xuna,² následovaná například publikací s názvem *Slavná historie tabákového dýmu* od E. Hrycha.³ Z těch starších je vhodné upozornit na knihu K. Pejmla *Celý svět kouří: dějiny tabáku*.⁴ Ta je navíc použitelná i jako zajímavý pramen, neboť významně reflektuje postoj ke kouření v roce svého vydání, tedy 1947.

Další skupinou jsou knihy primárně z oblasti medicíny. Jedná se především o publikace směřované vně lékařského prostředí, tedy svým způsobem o populárně naučné.⁵ Mezi ně patří například dílo H. E. Cuylera *Co ví věda o kouření*,⁶ z roku 1966, nebo publikace M. Nováka *O kouření*,⁷ z roku 1980.⁸ Lze sem zařadit rovněž knihu

² GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře: člověk a kouření od úsvitu dějin až po současnost*. Praha: Dybbuk, 2006, 457 s. ISBN 80-868-6223-2.

³ HRYCH, Ervín. *Slavná historie tabákového dýmu*. Praha: Forma, 1996, 181 s. Fenomény forma. ISBN 80-721-3000-5.

⁴ PEJML, Karel. *Celý svět kouří: dějiny tabáku*. V Praze: Za svobodu, 1947, 454 s. Za svobodu.

⁵ Opravdu podrobné a vědecké práce, směřované k diskutování uvnitř lékařské komunity, jsou pro mne bohužel bez příslušného vzdělání nepřilíš přínosné.

⁶ HAMMOND, E. Cuyler. *Co ví věda o kouření: kouření a zdraví: následky kouření*. Překlad Antonín Fingerland. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1966, 113 s.

⁷ NOVÁK, Miroslav. *O kouření*. Praha: Avicenum, 1980.

⁸ Obě zmíněné knihy jsou do jisté míry použitelné i jako prameny pro dobu svého vydání.

J. Kozáka *Rizikový faktor kouření*,⁹ a také práci E. Králíkové *Diagnóza F17: Závislost na tabáku*.¹⁰

Dále jsou zde publikace, jež se zabývají obvykle nějakým specifickým podtématem. Jednou z nich je výborně zpracovaná práce *To byla c. k. trafik* od M. Mackové,¹¹ jež se zabývá habsburskou monarchií a jejím státním tabákovým monopolem, další je pak spíše přehledová příručka Z. Landy *Pěstování tabáku v Čechách*.¹²

Nelze však, snad kromě některých krátkých pasáží a poznámek v knize Příběh kouře, o žádné z výše uvedených knih říci, že by se zabývaly nějak blíže armádou či podtématem blízkým tomu mému. Přesto slouží jako výborná východiska pro utřídění otázek a inspirace v oblasti zdrojů apod.

Primárními zdroji jsou v tomto případě samozřejmě jednak prameny archivního původu,¹³ dále řada obrazových materiálů – ať již se jedná o zachované příklady reklamy, propagandy či také sbírky fotografií, jež umožňovaly do určité míry ověřovat či vyvracet teze, které se v průběhu práce formovaly. Mimo literaturu pak mezi důležité zdroje patřily například různé zákony, předpisy a stanoviska úřadů; dále statistiky z produkce nejen státního aparátu, ale také lékařských výzkumných skupin a mezinárodních organizací.¹⁴ Tyto prameny jsem doplňoval poznatky z pramenů osobního charakteru, obrazový materiál zase například z webových stránek sběratelů. Významnou roli hrály i články a publikace k tématu, zveřejňované v lékařských časopisech a sbornících, nemluvě o digitalizované podobě některých výrazně starších exemplářů.

⁹ KOZÁK, Jirí T, Josef RICHTER a Ivan PFEIFER. *Rizikový faktor kouření*. Praha: Knižní podnikatelský klub, 1993, 242 s. Zdravotnické aktuality. ISBN 80-852-6742-X.

¹⁰ KRÁLÍKOVÁ, Eva. *Diagnóza F17: závislost na tabáku*. Praha: Mladá fronta, 2015. Aeskulap. ISBN 978-80-204-3711-2.

¹¹ MACKOVÁ, Marie. *To byla c.k. trafik*. Praha: NLN, 2010, 157 s. Knižnice Dějin a současnosti. ISBN 978-80-7422-019-7.

¹² LANDA, Zdeněk. *Pěstování tabáku v Čechách*. Praha: Zdeněk Landa, 2005. ISBN 80-239-4662-5.

¹³ Především Vojenský ústřední archiv-vojenský historický archiv (VÚA-VHA) v Praze.

¹⁴ Především World Health Organization (WHO).

Metodologie

Zvolit jeden metodologický přístup ke zkoumání tohoto tématu bohužel není možné. Z důvodu rozkročení nejen výchozích materiálů, ale i literatury, mezi různými obory tak bude nutné se pro každou část inspirovat částečně u jiných autorů a jiných přístupů. Pro vojenskou každodennost bych jako klíčové práce označil *Obrazy války* od R. Holmese,¹⁵ *Face of the Battle* od J. Keegena¹⁶ nebo například *Muži proti ohni* od J. Hutečky.¹⁷

Pro důvěrné pochopení tématu se musím zaměřit i na literaturu z oblasti medicíny – kromě již výše zmíněných publikací se jedná o různé výstupy z produkce WHO a další. Tyto práce se totiž věnují nejen samotnému kouření, ale také obecně epidemiologii, která je základním kamenem zkoumání kuřáckého návyku – jádrem jsou zde práce R. Dolla a A. B. Hilla.¹⁸ S tím hluboce souvisí i psychologie a spolupráce jejich zástupců na lékařských výzkumech. Díky psychologickým pasážím v řadě publikací, jež jsem měl k dispozici, je možné získat základy pro pochopení kouření i z tohoto hlediska.

Do jisté míry bude cílem této práce se také distancovat od dosavadního přístupu, který jsem používal například u své bakalářské práce. Chci tedy ustoupit od dějin každodennosti a antropologických přístupů a použít je případně pouze k doplnění některých informací. Budou zde tedy i další inspirace ze strany sociologie, antropologie a kulturně-historického přístupu, která lze nalézt například v již zmiňovaném díle *Příběh kouře*. Nicméně hlavní náplní práce bude výzkum kuřáckého fenoménu v průběhu vymezené doby, se všemi faktory, jež do dění vstupují – od nejdůležitější

¹⁵ HOLMES, Richard. *Obrazy války: chování člověka v bitvě*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2011, 391 s. ISBN 978-80-7422-083-8.

¹⁶ KEEGAN, John. *The face of battle*. New York: Viking Press, 1976, 354 p., [4] leaves of plates. ISBN 06-703-0432-8.

¹⁷ HUTEČKA, Jiří. *Muži proti ohni: motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914-1918*. Praha: NLN, s.r.o., Nakladatelství Lidové noviny, 2016. Knižnice Dějin a současnosti. ISBN 978-80-7422-371-6.

¹⁸ DOLL, Richard a A. Bradford HILL. Smoking and Carcinoma of the Lung. *British Medical Journal* [online]. 1950, **221**(ii), 739-748 [cit. 2019-08-11]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2038856/>

armády přes propagandu, reklamu, medicínu. Vzhledem k poměru a povaze pramenů a literatury lze očekávat, že většina práce bude vyžadovat především analýzu statistik, pramenů a dobových trendů, dále komparaci dat z různých zdrojů, srovnání vojenské složky společnosti s tou civilní atd. V tomto směru se bude jednat o práci klasičtějšího historického formátu.

Poslední poznámkou k metodě je ještě specifikace zařazení údajů z několika zemí na v zásadě jednu časovou osu. Přestože nejčastějším a nejlogičtější příkladem jsou české země, v některých obdobích je zkrátka není možné zkoumat bez spojitosti s nějakým větším celkem. Zároveň ve 20. století již díky rostoucí globalizaci, přístupu na světový trh a obecně propojení mezi většinou evropských zemí a Spojenými státy je možné považovat kouření za v zásadě jednotný trend, což je něco, co statistiky potvrzují. V tomto ohledu budou vždy všechny rozdíly uváděny, stejně jako jejich vysvětlení či naopak styčné plochy.

Statistiky a metoda jejich interpretace

V rámci práce budu se značnou pravidelností pracovat s řadou čísel, jež budu označovat za odhady, přibližná čísla nebo za rámcové předpoklady. Tato skutečnost vychází z obrovské míry různosti statistických údajů, jež jsou k dispozici. Nejedná se přitom o čísla primárně protichůdná, ale především počítaná v jiném kontextu. Kupříkladu až do druhé světové války se obvykle počítá spotřeba tabáku v kilogramech či librách na hlavu. Tato čísla byla dána zdaněním, které se ke kuřivu vztahovalo, a nebyla zamýšlena pro zjišťování informací o populaci. Přesto je z nich možné vyčíst například poměr prodeje cigaret vůči ostatním druhům kuřiva.

Podobnou nekompatibilitu nalzáme i jinde. Nejednou není srovnatelný minimální věk pro koupi kuřáckých potřeb s věkovými rozmezími sčítání lidu, a proto je těžké odhadnout potenciální kuřáckou populaci v zemi.¹⁹ Z důvodu zařazení příliš

¹⁹ A pro následný pokus o kombinování se spotřebou na hlavu a průměrnou spotřebou, a to k odhadnutí procentuální kuřácké populace.

mnoha zemí do statistik pro změnu nebylo možné využít některé obecné (a stále ještě i poměrně čerstvé) grafy vývoje kuřáctví – obsahují totiž příliš mnoho států, kde kouření prokazatelně zažilo vzestup až v druhé polovině 20. století a nekorespondují tak s realitou Evropy první poloviny století.

Celkově jsem tedy musel přistoupit ke korelaci statistických dat z různých zdrojů a opatrně porovnávat jejich shodu či neshodu. Tyto výsledky jsem samozřejmě také konfrontoval s informacemi z pramenů a literatury, aby nedošlo k pochybení. Všechna tato mnou zmiňovaná čísla tedy jsou, ač velmi hrubá, co nejpřesnější, a především nutná pro zpracování tématu.

Vymezení a rozčlenění práce

Původní časové rozmezí, tedy zhruba od roku 1900 do konce století, vycházelo z možností a otázek, které se objevily v průběhu tvorby méj bakalářské práce. Postupně, se získáváním literatury, pramenů a dalších zdrojů, se však ukázalo, že pokrýt celé století by bylo v zásadě nemožné, především také z důvodu toho, že zhruba od 70. až 80. let se otevírá veliké množství dalších otázek a způsobů zkoumání kuřáckého fenoménu, nemluvě o množství potenciálních pramenů. Navíc, ve vztahu k vojenskému prostředí, tyto procesy stále ještě probíhají a bylo by nejen velice komplikované je v práci postihnout, ale také by taková práce již výrazně vybočovala z historického oboru do příbuzných humanitních věd.

Vzhledem k těmto okolnostem jsem se rozhodl zaměřit na tu část 20. století, která je spojena nejen se vzestupem kouření, ale také během ní dochází ke značné interakci mezi armádním a civilním prostředím. Zároveň se ve vymezeném období nachází několik významných, možná dokonce nejvýznamnějších událostí, jež formovaly, a do jisté míry dodnes formují, perspektivu, skrze kterou tento fenomén vnímáme. Na základě výše zmíněného jsem tedy závěrečnou část práce nasměroval k období, kdy díky výzkumům lékařů dochází k odkrytí škodlivosti kouření v plné míře, což má za následek postupný obrat státní politiky a také vztahu společnosti ke

konzumaci tabáku.²⁰ Zároveň v něm předkládám jisté základní body dalšího vývoje a především několik otázek, které z něj vyplývají.

Dalším důležitým vymezením bude to geografické. Prvním limitem jsou zde samozřejmě mé jazykové schopnosti, které mi zabraňují se blíže zabývat například Francií či Ruskem. České prostředí je pro práci naprosto logické a přirozené. S německým prostředím budu bohužel pracovat pouze v některých částech, neboť jsou zde problémy s mezerami ve statistikách i literatuře k tématu. Věnovat se naopak budu Velké Británii a Spojeným státům. Ostrovnímu království především pro jeho velký vliv na tabákový průmysl a Evropu, nemluvě o tom, že Československo po roce 1945 přijímalo většinu informací o výzkumech tabáku právě odtamtud. Zároveň některé britské výzkumy využívaly statistická čísla právě z Československa.²¹ Spojené státy pak jednak pro jejich vysokou produkci tabáku, jednak pro postupné spojování velkých tabákových producentů do koncernů. Společnosti z USA navíc postupně od meziválečného období skupovaly i další evropské firmy a posilovaly zde svůj vliv, což se nejvíce projevilo po druhé světové válce. A pro oba státy platí také to, že stály u zrodu masové reklamy tak, jak jí známe dnes a tento fakt platí i pro trh s tabákem.

Co se týče samotného členění práce, považoval jsem za nutné zařadit na její začátek dvě obecnější kapitoly, bez nichž si však z několika důvodů neumím představit její koherenci. Tím prvním důvodem je, že bez základních medicínských znalostí a termínů není možné plně pochopit společenskou debatu, která o tabáku probíhala a jaká pozitiva a negativa různé strany vnímaly jako důležité. Vzhledem k relativně malému množství obecněji zaměřených prací o tabáku²² je zároveň tato malá kapitola přínosná pro alespoň laické pochopení debaty, která jinak majoritně probíhá v lékařském prostředí a z níž nakonec většina populace zná pouze výsledná čísla a opatření.

²⁰ Považoval jsem za důležité, aby toto uzavření bylo zvoleno na základě změny, jenž je vysledovatelná napříč několika lety, či v jiných letech v různých zemích, a nebyla závislá na konkrétním datu.

²¹ Jako příklady spotřeby v zemi, kde klasická reklamní kampaň chyběla.

²² Jejich již tak malý počet je rozvrstven mezi mnoho let a těch nejnovějších je tedy velmi málo.

Druhým důvodem je fakt, že práci nelze začít rokem 1900 jako jakýmsi „bodem nula“. Tabák byl v Evropě již od konce 15. století a vztah společnosti k němu zaznamenal vcelku bouřlivý vývoj, který ovlivnil i dění ve 20. století. Zároveň je zde i skutečnost, že v mnoha dalších oblastech lidského života bylo období před první světovou válkou stále ještě stoletím devatenáctým.

Třetím důvodem pak je nutnost vytvořit obecný vhled do tématu, jež není příliš zpracováno. Spolu s tím jsem i osobně několikrát narazil na problematiku dnešní ze všech směrů tvrdě antikuřácké perspektivy, která zavdává poněkud udiveným reakcím nad způsobem, jímž nad tímto tématem uvažovali lidé v minulosti. Z těchto vyjmenovaných příčin jsem se proto nakonec rozhodl vyčlenit na začátku dvě kapitoly.

Určení terminologie

Aby nedocházelo ke zmatení, je zde třeba pro začátek nastínit i několik termínů, jež budu v průběhu práce používat a často i kupříkladu zaměňovat. Jednak, vzhledem k zaměření práce na 20. století, budu běžně používat spojení „konzumace tabáku“ jako synonymum pro kouření a to proto, že v tomto období²³ je spotřeba žvýkacího a šňupacího tabáku natolik nízká, že není nutné se jimi specificky zabývat. Podobně v době, kdy cigarety tvoří drtivou většinu spotřeby tabáku, dochází právě z tohoto důvodu k záměně těchto dvou slov. Jako výrobci tabáku jsou zase označovány soukromé společnosti, nejčastěji britské či americké, nikoli tedy továrny spadající pod jakýkoli monopol, především tedy ten rakouský a československý.

²³ Ale fakticky již dříve v 19. století.

2. Dějiny kouření

2.1 Dějiny tabáku a kouření

Kouření je v obecném povědomí často spojováno především s moderní érou, konkrétně 19. a 20. stoletím, a to z velké části díky ikonickým fotografiím a obrazům, jež jsou známy i veřejnosti mimo historickou obec. Přes všechny změny, jimiž se obě staletí, a především to dvacáté, vyznačují, je tento obraz v podstatě nesprávný. Kouření se v lidské společnosti objevovalo nejpozději již ve starověku, byť samozřejmě v různých primitivních formách a nejednalo se primárně, či pouze, o tabák. Je nutné si také uvědomit, že je tento pohled v zásadě evropocentrický, neboť obyvatelům obou Amerik byl samozřejmě tabák znám již dávno před příchodem Evropanů.

S objevením Ameriky se tedy Evropané seznámili s řadou plodin, včetně právě tabáku. Ten byl místními obyvateli používán velmi hojně k mnoha účelům. Listy plodiny se například používaly jako obklady na rány či k vytváření pasty, jež se na rány nanášela. Kromě léčebných účelů se ale tabák také sušil, rozmělnoval a následně zapaloval. K inhalaci kouře sloužily vcelku prosté metody, mezi něž patřilo obvykle zabalení drcené směsi do kornoutu z velkých, nejčastěji palmových, listů, kde se potom zapálila. Účinky i takto neefektivní inhalace byly viditelné a tabák tak byl často využíván k náboženským účelům. Mimo to se zřejmě již tehdy jeho konzumace využívala k zahnání hladu, únavy, či bolesti.²⁴ Vzhledem k těmto faktům proto není překvapením, že v době objevení Ameriky Evropany byl tabák rozšířen prakticky po celém kontinentu.

²⁴ GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře: člověk a kouření od úsvitu dějin až po současnost.*, s. 6–13.

2.1.1 Tabák a Evropané

Obyvatelé Evropy přišli s tabákem do styku pochopitelně až s Kolumbovou výpravou, respektive s návratem jejích členů, jež do Evropy přivezli vzorky do té doby nevidaného množství nových plodin. Tabák mezi ně patřil především proto, že námořníci viděli jeho konzumaci u místních obyvatel a pokoušeli se ji naučit. Nově objevená rostlina musela nutně zachutnat Rodrigovi de Jerez del Ayamonte,²⁵ jenž si s sebou do Evropy přivezl značné množství tabákových listů a stal se tak velmi pravděpodobně prvním doloženým evropským kuřákem. Již záhy po svém přivezení do Evropy se rostlině a její konzumaci dostalo rozporuplného přijetí. Byla totiž pěstována na šlechtických a panovnických dvorech Portugalska a Španělska a zkoumána pro své údajně zázračné léčivé účinky. A právě Lisabonu se věnoval pěstování a zkoumání rostliny francouzský vyslanec Jean Nicot,²⁶ podle něž byla nejprve rostlina botanicky pojmenována *Nicotiana* a o zhruba tři století později také samotný *Nikotin*.

Navzdory relativně malému rozšíření a spíše zájmovému zkoumání se rostlina a především samotné kouření dostalo pod drobnohled církve, která ho následně odsoudila jako hříšný až čarodějnický zlovyk.

Rozšiřování tabáku po Evropě pomáhali především námořníci a ani církevní nařízení vůči tomuto dění příliš nezmohla. V období třicetileté války byl tabák již znám ve většině Evropy a rapidně se šířilo povědomí i o jeho pěstování a konzumaci, jež kromě kouření zahrnovala i žvýkání či šňupání. Výrazně větší vliv na budoucnost kouření v Evropě měli panovníci. Řada z nich proti kouření výrazně brojila a snažila se je omezit skrze různé zákazy. Anglický král Jakub I. (1603 – 1625) dokonce sepsal a vydal knihu, jež měla od konzumace tabáku obyvatele monarchie odradit.²⁷ A příklady lze najít i na hranicích Evropy. Osmanský sultán Murad IV. (1623 – 1640)

²⁵ NOVÁK, Miroslav. *O kouření.*, s. 9.

²⁶ Tento francouzský královský vyslanec a vzdělanec působil v Portugalsku mezi léty 1559 až 1561.

²⁷ Kniha se jmenovala „*A Counterblaste to Tobacco*“ a velmi pravděpodobně neměla žádný výrazný dopad, neboť jenom v Londýně a jeho blízkém okolí se v tomto období nacházelo na 7 tisíc míst, kde bylo možné zakoupit tabák a další kuřácké potřeby. (GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře.*, s. 16.)

kouření přímo zakazoval a hrozily za něj drakonické tresty či dokonce smrt.²⁸ Poslední z velkých pokusů o zastavení užívání tabáku podnikla ještě katolická církev skrze papeže Urbana VIII., jenž k tomu účelu vydal v roce 1642 bulu.²⁹

Všechny tyto pokusy se ale spíše míjely účinkem. Již před třicetiletou válkou se kouření rozšiřovalo mezi šlechtou a movitějšími obyvateli a také u vojáků. Nebylo to čistě náhodné – mnohem více než zákazy shora totiž proti kouření hovořila obava lidí z otevřeného ohně.³⁰ Nicméně například pro vojáky, obzvláště v boji, byla přítomnost doutnajícího plamene výhodou a dýmky tak mohly být použity k zapalování doutníků. Naopak u šlechty můžeme jednak hovořit o jisté módě a obecně zájmu o rostlinu a její účinky (především ty léčivé, o nichž stále ještě řada z nich nepochybovala) a také o menších obavách z požárů vzhledem k obvykle kamenným sídlům. Jelikož kouření z logických důvodů neprovozovali ani námořníci, konzumoval se tabák majoritně ve formě žvýkací či šňupací. Nakonec právě také díky armádám třicetileté války³¹ se kouření rozšířilo po většině Evropy a naučili se jemu často ony civilní voje, jež s vojsky procházely taženími. Za důkaz, že spatření kouřícího člověka již v této době nezbuzovalo zřejmě příliš velké překvapení, můžeme považovat výše zmíněnou papežskou bulu, jež primárně svým zněním reagovala na to, že kouření tabáku se stalo běžným i mezi samotným klérem.

²⁸ Poněkud ironickým řízením osudu se stalo, že v období první světové války se pod názvem „Murad“ dala najít celá značka poměrně oblíbených cigaret. Drakonické tresty za jeho vlády nebyly nijak výjimečné, Murad IV. zakázal kromě tabáku také alkohol či kávu.

²⁹ Tato bula původně zakazovala pod trestem exkomunikace kouřit v prostorách katolických chrámů Sevillské diecéze. Papež Inocenc X. následně vydal stejnou bulu pro baziliku svatého Petra v Římě. Část kléru ovšem začala obě buly uplatňovat obecně na všechny katolické chrámy a někteří dokonce označovali kouření v kostele za smrtelný hřích. (PEJML, Karel. *Celý svět kouří: dějiny tabáku.*, s. 147–148.)

³⁰ I drobná nehoda mohla způsobit velké neštěstí, neboť většina budov byla postavena z hořlavých materiálů, jako dřevo a sláma. Příkladem budiž „Velký požár Londýna“ z roku 1666, kdy požár pekárny přerostl ve zničení téměř celého města za hradbami. (ROBINSON, Bruce. London's Burning: The Great Fire. *BBC* [online]. 2011 [cit. 2015-07-08]. Dostupné z: http://www.bbc.co.uk/history/british/civil_war_revolution/great_fire_01.shtml).

³¹ Z tohoto období máme již poměrně dost obrazových pramenů. Viz například rytiny Václava Hollara, barokního rytce a kreslíře. Ukázkou jeho práce budiž dílo „Six smokers“: Wenceslaus Hollar (1607-77): Six smokers. *Royal Collection Trust* [online]. [cit. 2018-07-28]. Dostupné z: <https://www.royalcollection.org.uk/collection/802381/six-smokers>

O 17. století tak můžeme obecně hovořit jako o období, kdy se konzumace tabáku spíše rozšiřovala, a to i za hranice Evropy. Přes veškeré snahy církve a některých panovníků tento vývoj zvrátit ale docházelo k narůstání počtu uživatelů a proměnám forem kouření i kuřáckých potřeb. Od primitivních kornoutů z listí se přešlo k prvním doutníkům a největšího rozmachu se dočkaly různé typy dýmek. Ty si lidé často sami vyráběli či upravovali, a tím se z nich stávaly předměty s větší subjektivní a často až uměleckou hodnotou. Navíc taková dýmka mohla (a často tomu tak bylo) poukazovat na sociální postavení či původ jejího majitele. Pro popularitu dýmek ale existovaly i ryze praktické důvody a to, že umístění „ohně“ do částečně uzavřeného kotlíku snižovalo riziko nechtěného rozšíření plamene. I přes tyto změny ale ještě nelze v této době hovořit o tom, že by kouření bylo vůči žvýkání převládajícím způsobem konzumace tabáku.

Pro soustavný rozmach tabáku a kouření, jež se od této doby až do nedávné minulosti téměř nezastavil, existuje několik důvodů.

Velký počáteční vliv mělo jednak to, že rostlina byla přivezena z Ameriky, ale především, že se na základě pozorování domorodých obyvatel mělo jednat o rostlinu léčivou. A díky této presumpci se dostala na královské a šlechtické dvory v západní Evropě, jež „určovaly trend,“ a další evropské dvory je následovaly.³² Ačkoli se nedaly její přesné účinky potvrdit, věřilo se v ně a navíc samotná konzumace měla i pro laické oko viditelné dopady. Povzbuzení, uklidnění stresu či zvýšení koncentrace byly pozorovatelné a především je cítili sami uživatelé. V kombinaci s tím, že kouření bylo považováno za užitečné pro lidi zápasící s počasím, především vlhkem či zimou,³³ se pouze navyšovala obecně přijímaná užitečnost tabáku. V tomto ohledu se jistým důkazem stalo jeho masivní rozšíření mezi námořníky, vojáky či obchodníky a později také mezi rolníky, pracující obvykle venku za každých podmínek.

³² Viz Jean Nicot a jeho odeslání tabáku z Portugalska do Francie. (NOVÁK, Miroslav. *O kouření*. Praha: Avicenum, 1980, s. 10.)

³³ Kouř byl považován za horký a suchý element, který minimálně pocitově mohl navodit pocit většího tepla a sucha.

Dalším důvodem byla roztržičnost, diskontinuita a nedostatečná vytrvalost odporu vůči kouření či tabáku obecně. Byl zde sice poměrně silný odpor některých církevních a světských elit,³⁴ jednalo se ale spíše o konkrétní osoby než o nějaký provázanější postup. Oproti kávě, jež byla okamžitě striktně zakázána jako „muslimský nápoj“,³⁵ bylo sice kouření v úplných počátcích demonizováno, avšak ne úplně zakázáno. A také se nepodařilo zakázat pěstování rostliny, bez čehož byla jakákoli jiná opatření poněkud bezzubá. Navíc byla většina těchto zákazů limitována dobou života svých tvůrců, a tudíž v praxi zůstávala často velmi krátce.

Posledními důvody jsou především ty ryze praktické. Tabák, jakožto rostlina, se velmi dobře skladoval a také převážel po moři. Stal se tedy, podobně jako čaj, kakao či káva, rentabilním nákladem na evropských i asijských plavebních trasách. Co však bylo ještě důležitější – rostlina se postupně velmi dobře uchytila a adaptovala na široké spektrum přírodních podmínek a dala se pěstovat téměř všude.³⁶ Vliv v tomto směru měly i politické boje mezi koloniálními mocnostmi, především tedy mezi Anglií a Španělskem, jež vedly k tomu, že Angličané začali tabák ve velkém měřítku pěstovat v severoamerických koloniích, kde se mu nebyvale dařilo.

Obchod s tabákem získal v průběhu 17. a především 18. století značně na objemu a místo omezování se tak začalo přemýšlet především v intencích zisku a obohacení státních pokladen. Obvykle docházelo pouze k běžnému zdanění komodity, ale v řadě zemí se začal uplatňovat státní monopol. Mezi první země patřily Francie či habsburská monarchie, ale jednalo se například i o Itálii nebo Japonsko. Vzhledem k častým změnám státních politik však ve většině států docházelo podle situace

³⁴ NOVÁK, Miroslav. *O kouření.*, s. 11.

³⁵ The History Of Coffee. *National Coffee Association of USA* [online]. [cit. 2019-07-28]. Dostupné z: <http://www.ncausa.org/i4a/pages/index.cfm?pageID=68>.

³⁶ Otázkou zůstala samotná rentabilita, která v mnoha oblastech nebyla dostatečná. Pro ilustraci, dnes se tabák pěstuje ve více než 125 zemích světa a v řadě dalších se pěstovat dá (například v České republice), ale právě z důvodu nerentability se tak neděje. (Dle statistik WHO. [online]. [cit. 2018-07-29]. Dostupné z: <http://www.who.int/tobacco/en/atlas16.pdf>)

k občasnému rušení či obnovování těchto monopolů.³⁷ V obecném trendu nicméně zisky z této daně či monopolu kontinuálně rostly.

Spolu s rostoucí poptávkou se samozřejmě navyšovala i nabídka a objem vyprodukovaného tabáku závratně narůstal. Svůj podíl na tom mělo i výše zmíněné rozhodnutí Anglie vůči svým severoamerickým koloniím. Především se jednalo o Virginii, jíž se přezdívalo „tabáková královna“.³⁸ Produkce se zvyšovala nejenom pro dostatek volné půdy a příhodné podmínky, ale také díky dovozu levných pracovních sil z Afriky – otroků.³⁹ Množství vypěstovaného tabáku se od 17. století podstatně zvýšilo a postupně se rostlina začala pěstovat i v řadě dalších kolonií na východním pobřeží.⁴⁰ Tabák se tak fakticky stal, vedle například bavlny, součástí obchodního trojúhelníku mezi Evropou, Afrikou a Amerikou.

Nešlo však pouze o nárůst čírého objemu produkce, ale také různorodosti její kvality, což zlepšovalo dostupnost výrobků pro větší množství populace. Další důležitou změnou bylo zakládání manufaktur, jež nadále snižovaly náklady na výrobu a zvyšovaly produkci tabákových výrobků. Jedná se právě o druhou polovinu 18. stoletím, kdy dochází k založení několika velkých manufaktur například v Americe⁴¹ nebo Německu.⁴² Spolu s tím se také ve výrobě postupně objevovaly doutníky⁴³ (v podobě, jak je fakticky známe dnes), a tím se nadále rozšířil tabákový sortiment.

³⁷ Nejčastěji se konkrétní monopoly (alkohol, tabák, klíčové suroviny) zaváděly v době zadlužení státní pokladny, ale někdy také docházelo k plošným změnám finanční a daňové politiky státu a monopoly byly rušeny plošně a tudíž do jisté míry „omylem“.

³⁸ Vcelku zajímavým paradoxem v této souvislosti byly zákony některých amerických kolonií, které omezovaly užívání tabáku buď podmínkou minimálního věku, nebo dokonce nutností lékařského doporučení. Ačkoliv lze naprosto opodstatněně pochybovat o jejich dodržování či vymáhání, je tento fakt v zajímavém rozporu s hospodářskou důležitostí rostliny pro ekonomiku řady kolonií.

³⁹ Pěstování tabáku, ve srovnání například s bavlnou, vyžadovalo menší množství, zato však podstatně kvalifikovanější pracovní síly.

⁴⁰ [online]. [cit. 2018-07-29]. Dostupné z: <http://clipart-library.com/clipart/6Ty5e7d6c.htm>.

⁴¹ Roku 1760 založil Pierre Lorillard v New Yorku nejstarší manufakturu v budoucích Spojených státech. (KARNOUTSOS, Carmela. P. Lorillard Tobacco Company. *Jersey City: Past and present* [online]. [cit. 2018-07-30]. Dostupné z: <https://www.britannica.com/topic/Lorillard>)

⁴² Roku 1788 založil Hans Schlottmann v Hamburku první továrnu na doutníky v Německu. (PEJML, Karel. *Celý svět kouří: dějiny tabáku.*, s. 259.)

⁴³ První doutníky se objevily ve španělské části Ameriky, pravděpodobně ve snaze vytvořit dokonalejší verzi klasických kornoutů z palmových listů. Následně se doutníky dostaly až do Španělska, kde se také poprvé v Evropě začaly vyrábět. Během krátké doby se ale rozšířily do zbytku kontinentu.

V neposlední řadě došlo v 18. století také k opadnutí odporu vůči kouření. Lze sledovat spíše značný obrat. Papež Benedikt XIII. například nechal zrušit výnosy svých předchůdců, čímž byl fakticky ukončen negativní postoj církve vůči kuřákům.⁴⁴ Jako jistá „reklama“ kouření posloužila i řada významných osobností té doby. Kromě pruských králů Fridricha I. a Fridricha Viléma nelze nezmínit Kateřinu Velikou nebo i samotného Napoleona Bonaparte.

2.1.2 Konzumace tabáku do začátku 20. století

Pokud 17. a 18. století lze označit za dobu etablování kouření v lidské, a především evropské, společnosti, pak od konce 18. století do začátku první světové války můžeme hovořit o jakémsi dotvoření kuřácké společnosti, jež sice zřejmě ještě nebyla majoritní v pravém slova smyslu, ale široce akceptovaná a fakticky již na počátku 20. století „mainstreamová“.⁴⁵ Důležitý byl také výše zmíněný nárůst produkce a kvalitativní různosti tabáku. Stále tak sice navozoval dojem luxusu, ostatně ten opravdu kvalitní si mohli dovolit především ti nejbohatší, ale stával se stále dostupnějším. Zhruba v polovině 19. století je pak sortiment tabákových výrobků definitivně obohacen o poslední velký fenomén⁴⁶ – cigaretu.

O přesný rok a místo vzniku cigarety se vedou spory v zásadě dodnes, nicméně nejpravděpodobnější variantou zůstává ta, že se první cigarety objevily mezi vojáky turecko-egyptské války někdy v letech 1831-1832.⁴⁷ Ti měli obdržet tabák za svou

⁴⁴ Nutno říci, že se jednalo především o kuřáky ve vlastních řadách a většinu z nich ani předchozí zákazy od tohoto potěšení neodradily.

⁴⁵ Problém s označením „majoritní“ je způsoben tím, že se vztahuje fakticky výhradně na mužskou populaci, hovoříme-li o statistických údajích, pokud ale jde o naladění společnosti a akceptaci kuřáctví jako něčeho „normálního“, pak se to do značné míry vztahuje i na ženy.

⁴⁶ Od této doby se fakticky žádný nový typ užívání tabáku neobjevil. Nikotinové náplasti ze své podstaty nelze zařadit, neboť se jedná o nahrazení pouze jedné, ač nejpodstatnější, složky tabáku a elektronické cigarety jsou v zásadě pouze technologicky pokročilejší variantou inhalace tabáku podobné například vodním dýmčím.

⁴⁷ Teorii je samozřejmě více, dříve se často za vznik cigarety uvádělo období krymské války, kdy již cigarety jistě existovaly, ale této teorii odporuje především fakt, že ve 40. letech 19. století je doložena výroba cigaret v manufakturách ve Francii a proto jsou podstatně pravděpodobnější teorie o egyptsko-turecké válce či španělských žebračích.

statečnost, avšak pro nedostatek dýmek si zabalili tabák pouze do papíru a vykouřili jej takto. Zprávy o podobném postupu ale máme i ze Španělska, kde takto měli získávat ze zbytků doutníků kuřivo místní žebráci,⁴⁸ a to již dokonce podstatně dříve. Avšak podobně jako v Jižní Americe, kde již dříve znali jakési menší „doutníčky“, nevíme, do čeho se tabák balil a zdali tyto „malé doutníky“ můžeme za cigarety označit. Jisté propojení tam ale určitě existuje, neboť Francouzi, kteří jako první začali ve větším množství cigarety vyrábět, je pojmenovali „cigarette“, což v doslovném překladu znamená „doutníček“. Cigarety se pak právě i díky krymské válce, kde participovaly armády hned několika velmocí, rozšířily s vojáky zpět do jejich domovských zemí. Obdobným způsobem napomohla šíření cigaret, ale i kouření obecně, občanská válka ve Spojených státech.

Cigarety jakožto výrobek koncem 19. století získaly ještě jednu podstatnou výhodu, jež do budoucna téměř exponenciálně navýšila možnosti výroby, alespoň co se množství a rychlosti týče. V roce 1881 se totiž objevil první stroj na výrobu cigaret, který si nechal patentovat vynálezce James A. Bonsack.⁴⁹ Trvalo nicméně až do roku 1885, než licenci zakoupil James B. Duke, známý průmyslník a filantrop. S pomocí tohoto stroje⁵⁰ se mu pak podařilo dosáhnout na přelomu století faktického monopolu na americkém trhu a začít dokonce expandovat i do Evropy. Tento vynález tak plně předznamenal levnou, masovou produkci tabákových výrobků, jejíž efektivita ve 20. století s rostoucí poptávkou vytrvale stoupala.⁵¹

⁴⁸ KRÁLÍKOVÁ, Eva. *Diagnóza F17: závislost na tabáku*. Praha: Mladá fronta, 2015, s. 11. Aeskulap. ISBN 978-80-204-3711-2.

⁴⁹ Ten reagoval na výzvu Virginského výrobce „Allen & Ginter“ z roku 1875, neboť se ukazovalo, že ruční produkce začíná silně nedostačovat poptávce. Vývoj také nebyl zdaleka bez potíží, a první funkční prototyp byl navíc v roce 1880 zničen při požáru, takže ho Bonsack musel postavit znovu. Již na podzim roku 1880 ale podal žádost o patent a o rok později mu byl přidělen.

⁵⁰ Tyto první varianty stroje dokázaly produkovat přibližně 120 tisíc cigaret denně, což v té době znamenalo ekvivalent práce 40 až 50 zkušených zaměstnanců. Z hlediska tabákového průmyslu se tedy jednalo doslova o revoluci. (KOZÁK, Jiří T, Josef RICHTER a Ivan PFEIFER. *Rizikový faktor kouření*. 1. vyd. Praha: Knižní podnikatelský klub, 1993, 242 s. Zdravotnické aktuality. ISBN 80-852-6742-X.)

⁵¹ Dnešní stroje dokážou vyprodukovat až 6 milionů cigaret za den, čímž zhruba 50krát překonávají Bonsackův první typ. (Tamtéž) (Také v KRÁLÍKOVÁ, Eva. *Diagnóza F17: závislost na tabáku.*, s. 13.)

Pokud tedy zhodnotíme obecnou situaci na počátku 20. století, musíme dojít k závěru, že konzumace tabákových výrobků již byla ve společnosti hluboce zakořeněna a setrvale rostl nejen počet uživatelů, ale také sortiment a nakonec i dostupnost pro většinu obyvatel především euroatlantické civilizace.

Zároveň je ale nutné si uvědomit, jestliže bychom tehdejší společnost označili prostě za kuřáckou, představujíc si pod tím v podstatě obrazy z druhé poloviny 20. století, byla by to představa do velké míry nesprávná. Důvodů k tomu je poměrně hodně.

Zprvé je nutné brát v potaz jiný poměr způsobů konzumace tabáku. I s pomnutím nekuřáckých způsobů konzumace nám zůstane primárně dýmka, následovaná doutníkem a teprve na chvostu,⁵² popularity cigareta.⁵³ Kouření tak nebylo primárně odběhnutím si na rychlou kuřáckou přestávku v práci, ale jednalo se podstatně častěji o výrazně rituálnější a sociálně více ukotvený akt. Vzhledem k nutnosti například přípravy dýmky si k tomu bylo nutné alespoň částečně vyhradit čas, což bylo vynahrazeno tím, že dýmka kuřákovi také na jedno naplnění dlouho vydržela.⁵⁴

2.1.3 Tabák a české země

O rozšíření tabáku do českých zemí nemáme téměř žádné zprávy. Poprvé se zde zřejmě objevil za vlády Rudolfa II., konkrétně během vpádu Osmanů do Uher. K dalšímu rozšíření pak muselo dojít během třicetileté války,⁵⁵ kdy se po českém území armády pohybovaly velice často. Pro následující zhruba století bohužel není zachováno mnoho pramenů, pravděpodobně však vývoj do značné míry kopíroval situaci jinde v Evropě. V Čechách se zřejmě tabák nijak plošně nepěstoval, mnohem lepší přírodní podmínky existovaly především v Uhrách. Samotná produkce a prodej tak patrně

⁵² Byť velmi těsně, případně vyrovnaně. Zde velmi záleží na konkrétní zemi. Tento údaj je nejbližší habsburské monarchii.

⁵³ V tomto případě se jedná o stav z přelomu století, respektive první dekády 20. století.

⁵⁴ Především ve srovnání s cigaretou, u doutníku tento rozdíl nebyl tak markantní.

⁵⁵ LANDA, Zdeněk. *Pěstování tabáku v Čechách*. Praha: Zdeněk Landa, 2005, s. 2. ISBN 80-239-4662-5.

probíhaly na lokální úrovni⁵⁶ a zásobování českých zemí nejspíše probíhalo také z okolních zemí.

V období po třicetileté válce se začínají objevovat nejen další pokusy kouření omezit, ale především regulovat či zdanit tabák a získat tak peníze pro pokladnu. V tomto ohledu byla uvalena první daň v 60. letech 17. století právě na dovoz tabáku ze zahraničí, a to z Německa. V následujícím století následně dochází k několika prostřídáním státní politiky vůči pěstování tabáku a jeho prodeji. V roce 1701 se za vlády Leopolda I. poprvé objevuje státní tabákový monopol, jež je ale nedlouho poté opět zrušen a nahrazen daní. Takováto změna se minimálně ještě jednou opakuje, než je roku 1784, za vlády Josefa II., definitivně ustanoven tabákový monopol, jenž s drobnými změnami vydrží v platnosti až do rozpadu monarchie.⁵⁷ Tento monopol je ale oproti předchozím propracovanější, a to v i v tom smyslu, že zároveň zavádí prodej státem dotovaného tabáku státním zaměstnancům, především vojákům. Zároveň je nová reforma podpořena již roku 1785 založením prvních manufaktur v Golčově Jeníkově a Praze.

Od konce 18. století se tedy na území monarchie tabák pěstuje i zpracovává, a to vše pod státním dohledem. Trend je podobný jako jinde v Evropě či ve světě – s rostoucí produkcí se tabákové výrobky stávají dostupnějšími a jejich spotřeba roste. Zároveň se produkty liší kvalitou a kouření získává stále větší sociální rozměr, jenž je možné ilustrovat například na různých pánských klubech, byť tyto jsou obecně známé především z anglosaského prostředí.

V každé zemi se nicméně spotřeba různých druhů výrobků lišila. Rakousko bylo v tomto směru právem považováno za dýmkovou velmoc, neboť v průběhu 19. století si dýmkový tabák udržoval na trhu naprosto dominantní postavení. Ještě „v předvečer“ první světové války ukazovaly výsledky tabákové režie za rok 1913, v nichž dýmkový

⁵⁶ Často zřejmě mimo státní dohled. (LANDA, Zdeněk. *Pěstování tabáku v Čechách.*, 2005, s. 7.)

⁵⁷ S výjimkou válečných let 1914-1918, kdy monopol sice nadále existuje, ale řada jeho ustanovení je změněna či pozastavena vzhledem k požadavkům válečného hospodářství.

tabák tvořil 67,4% z prodeje.⁵⁸ V návaznosti na tento trend zde také existovala řada přidružených odvětví, jež se věnovaly výrobě a opravám dýmek či fajfek, nemluvě o řadě dalších nutných kuřáckých propriet.⁵⁹ V jistém smyslu se tedy jednalo o jakousi „dýmkovou kulturu“ v rámci kuřácké části populace v monarchii.

Pokud hovoříme o kuřácích v monarchii, je nutné si tuto skupinu a její relativní sílu vymezit. Kuřáci jsou až do 90. let 19. století téměř výhradně muži.⁶⁰ Ženy – kuřačky jsou vzácnými výjimkami. Obvykle se buď jednalo o starší ženy z venkova, tzv. „vesnické stařeny“,⁶¹ anebo případně „sufražetky“, snažící se nabourat do té doby čistě mužskou sféru a stereotypy s tím spojené.⁶² Na konci století se situace do jisté míry začíná měnit i díky rozšíření popularity cigaret, jež se začaly objevovat i v družích určených právě pro dámy.⁶³ Co se týče mužské populace, zastoupení kuřáků můžeme pouze odhadovat. Na základě statistik prodeje „na hlavu“, prodané váhy a očekávané průměrné spotřeby, v kombinaci s dobovými vzpomínkami a obecnými trendy usuzují, že se lze s poměrně značnou jistotou pohybovat nad polovinou mužské populace, spíše až k 70 či 75%. Toto číslo je však značně orientační.⁶⁴ V obecné rovině sice spotřeba na hlavu narůstala, ale stále zde byla velká skupina občasných kuřáků, neboť konzumace si stále zachovávala silnou socializační funkci a ritualizovanou podobu.

⁵⁸ Oproti tomu cigarety tvořily 15,5%, doutníky 13,5%, šňupací tabák 2,8% a někde mezi půl a jedním procentem se pohybovaly prodeje tabáku žvýkacího. (MACKOVÁ, Marie. *To byla c.k. trafika*. Praha: NLN, 2010, s. 102-105. Knižnice Dějin a současnosti. ISBN 978-80-7422-019-7.)

Pro srovnání, ve Velké Británii měly v též době cigarety podíl již 38%. (HAMMOND, E. Cuyler. *Co ví věda o kouření: kouření a zdraví: následky kouření.*, s. 21.)

⁵⁹ Jednalo se o sady na čištění dýmek, tabatěrky, speciální sirky apod.

⁶⁰ A platí to pro celou euroatlantickou civilizaci, můžeme-li v této době o něčem takovém hovořit.

⁶¹ Jež ale často kouřily například třeshňové listí nebo tabák smíšený právě s něčím takovým.

⁶² GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře.*, s. 335-345.

⁶³ Mezitím co dýmky se v některých venkovských oblastech objevovaly v rukou žen poměrně často, kouření například doutníku dámou bylo považováno za svým způsobem protestní akt.

⁶⁴ Nahlédnutí do později zpracovaných statistik (například z konce 50. let) pak naznačuje, že by se křivka vývoje v tomto rozmezí pravděpodobně nacházet měla.

2.2 *Vojáci a tabák*

Hovoříme-li o vojácích, respektive armádě, musíme si v první řadě uvědomit, že jde o relativně specifickou sociální skupinu. Skupinu, jejíž mentalita a cíle (především ty krátkodobé a střednědobé) se mohou v mnohém lišit od zbytku společnosti. A pokud ne přímo cíle, tak způsoby a prostředky, jak jich dosáhnout. Tento rozdíl je pro téma do jisté míry klíčový a několikrát na něj ještě narazíme.

Tabák, jak jsem již naznačil v předchozí podkapitole, má ve vojsku dlouhou tradici. Bezpochyby tomu napomohla řada „náhod“. Vojáci se často dostali daleko od domova. Tam s tabákem mohli přijít do kontaktu, a také si jej při návratu přinášet sebou. Specifičnost skupiny, kde otevřený oheň měl svůj užitek⁶⁵ a kde pomůcky pro jeho rozdělení u sebe měl mít každý, také nelze pominout. Zároveň jsou zde ale faktory, které nejsou jen pouhou shodou okolností. Vojenský život, obzvláště třeba za třicetileté války, kdy se kouření významně šířilo, měl řadu trvalých faktorů. Vojáci žili v zásadě mezi dvěma póly – nutnou disciplínou k plnění povinností a zhýralým požitkářským životem ve chvílích volna. Není tedy divu, že obrazy popíjejících, kouřících vojáků, často navíc ve společnosti dam lehčích mravů, se velice pevně usadil do obecného povědomí a do značné míry přetrvává dodnes.

Nelze však podceňovat ani jejich velení. A to od úrovně důstojníků přes generály až po orgány státní moci. Uvědomění si, byť nevědeckého charakteru, že konzumace tabáku může být pro armádu užitečná, setrvale rostlo. Nebylo příliš těžké pozorovat jeho účinky – kouření muže udržovalo vzhůru, zahánělo hlad, pomáhalo se stresem a vytvářelo spokojenější atmosféru. A i pokud muži nekouřili, mohli například čistit své dýmky a udržovat se vzhůru ve službě. Nejednalo se zde ale pouze o „fyzické“ dopady kouření, ale i o ty psychické a „sekundární“ ve smyslu návazných činností a mezilidských vztahů. Kouření, jak jsem již zmiňoval, mělo hluboký sociální kontext a lidé se při něm obvykle sdružovali. Pomáhalo to utužovat vztahy nejen mezi mužstvem, ale i mezi důstojníky a jejich podřízenými. To napomáhalo jak disciplíně,

⁶⁵ Palba z mušket apod.

tak morálce, nemluvě o jisté míře solidarity. Pro vojáky se také často jednalo o chvíle klidu a rituál zapálení si dýmky mohl i připomínat normalitu domova.⁶⁶ Z takového hlediska se jednalo o látku jednoznačně podporující funkčnost a efektivitu vojáků. A abychom tyto motivace odkryli a pochopili, je nutné brát plně v úvahu tuto armádní perspektivu.

Armáda má samozřejmě za strategický cíl to, co jí (ve většině případů) rozkáže stát,⁶⁷ minimálně tedy od doby, kdy se od armád žoldáckých postupně přešlo k masovým armádám státním.⁶⁸ Aby ale tyto cíle bylo možné splnit, je potřeba udržovat ji plně funkční a co nejefektivnější. A to jak z hlediska organizačního, tak především z hlediska jejích nejdůležitějších článků – vojáků. Ten, aby mohl plnit rozkazy, musí být nejen vycvičen a naučen příslušným činnostem, ale musí být také vystrojen a vyzbrojen, nemluvě o naplnění základních lidských potřeb.⁶⁹ Zároveň je nutné udržovat morálku vojáka co nejvyšší. A právě k naplnění těchto cílů využívá armáda řady prvků, návykové látky nevyjímaje.

Tabák samozřejmě není jedinou takovou látkou. Alkohol má ve vojsku tradici bezpochyby ještě delší. Jiné drogy naopak byly často testovány později, s různými efekty, přičemž se obvykle neuchytily. Tabák ale kromě svých samotných účinků měl vždy pro armádu řadu dalších nesporných výhod. Jednak, na rozdíl od podobně užívaného alkoholu, nezpůsoboval neschopnost vojáků vykonávat svoji činnost, dále byl snadno skladovatelný, lehce se transportoval a dal se distribuovat v mnoha formách, jimž se ještě budu věnovat později. Navíc nebyl problém pěstovat ho téměř všude a tedy zajistit si i stálý přísun, nezávislý na dovozu ze zahraničí. Toto vše hrálo ve prospěch konzumace tabáku a potvrzovalo roli, kterou pro armádu tato rostlina získala.

⁶⁶ Samozřejmě vše v kontextu situace. K zapálení dýmky byl potřeba čas a klid, tudíž se obvykle nejednalo přímo o bojové situace. I v těchto rituálech později nastaly změny.

⁶⁷ Či panovník, společnost a další. Cíleně se zde nebudu pouštět do diskuse, zdali je armáda pouze nástrojem k dosažení jistých cílů, čistě obrannou složkou apod.

⁶⁸ O národních armádách nelze obecně hovořit především z důvodu problematiky identit v rámci mnohonárodních celků – Rakousko-Uhersko budiž jasným příkladem.

Nelze také hovořit plně o armádách profesionálních, neboť fluktuace mužstva byla velká. Profesionální bylo obvykle pouze jádro armády a důstojnický sbor.

⁶⁹ Jídlo, pití, alespoň občas možnost osobní hygieny atd.

Pro vojáky se tabák stal nedílnou součástí jejich života a i z vnější perspektivy byla jeho konzumace hojně s armádou spojována. Vliv armády pak byl vidět i při pohledu na dějiny kuřáctví – jedny z prvních cigaret s velkou pravděpodobností ubalili právě vojáci. Ti zvyk nejen šířili v geografickém smyslu, ale i ve smyslu společenském, mezi sebou, mezi nováčky i v domácím prostředí a civilním životě. V tomto směru se tak již před začátkem 20. století stala armáda nedílnou součástí dějin konzumace tabáku.

2.3 Tabák, kouření a stát

Přístup evropských států k tabáku do jisté míry nejdříve definoval způsob jeho objevení. Rostlina patřila do široké skupiny těch, jež si námořníci přivezli z čerstvě objevené Ameriky, a tudíž byla zkoumána pro své potenciální využití. Zpočátku tedy bylo její pěstování poháněno zvědavostí, neboť kromě kouření ji domorodé obyvatelstvo používalo například i do léčivých masťů či obkladů. Z tohoto důvodu se další zájem evropských královských a šlechtických dvorů soustředil na její léčivé účinky, které ovšem nebyly potvrzeny, a pozornosti se jí tak dostávalo stále méně. Žvýkání či šňupání tabáku však zůstalo běžným a neexistoval proti tomu téměř žádný odpor.

Kouření již bylo polarizovanějším tématem. Sice se rozšiřovalo podobným způsobem i rychlostí, nicméně navzdory víře, že pomáhá vůči některým nemocem, se tyto teorie také nepodařilo potvrdit. Vzhledem k potenciálním rizikům ohně, negativnímu přístupu církve a také odporu části panovnických dvorů byl počátek 17. století spíše ve znamení negativního postoje a návyk se tak šířil spíše navzdory státu než díky němu, byť vzhledem k rostoucímu počtu kuřáků (a probíhající třicetileté válce) byl tlak spíše mírný.

Do vztahu mezi kuřáctvím a státem navíc stále více vstupoval velmi podstatný faktor – ekonomický. Tabák byl, především pro státy s přístupem k moři, stále cennějším artiklem. Objem obchodu s ním rostl, začaly vznikat manufaktury na jeho zpracování a finanční výnosnost obchodu výrazným tempem stoupala. S postupným ochabováním averze vůči kouření, vůči němuž byla většina opatření téměř bezzubá, se tak obchod s tabákem a jeho výrobky stal předmětem zájmu především pro státní pokladníky a ministry financí.⁷⁰ Tento trend od druhé poloviny 17. století stále sílil a v průběhu 18. století vedl ke stále častějším úvahám o vytváření státních monopolů.

Na vztah státu k tomuto fenoménu je tak až do 20. století nutno pohlížet skrze jejich ekonomické zájmy. Státní aparát v této éře netrápily zdravotní rizika jednak

⁷⁰ A jejich ekvivalenty v různých zemích.

proto, že zdravotní a sociální politika se teprve rozvíjela, a jednak z důvodu jejich naprosté neznalosti. Co naopak bylo objektivně vysledovatelné, to byl nárůst finančního toku v tomto odvětví. To vedlo k vyššímu zdanění, zároveň ale také snaze na tomto obchodu co nejvíce participovat. Částky dosahovaly až takových sum, že některé státní pokladny by se bez nich zřejmě ani neobešly.⁷¹ Cílem však bylo téměř vždy to samé – co nejvíce naplnit státní kasu.

⁷¹ Příkladem budiž Rakousko – Uhersko.

3. Nicotiana – konzumace, účinky a využití

K plnému pochopení dalších částí práce je nutné vymezit si několik základních bodů ohledně tabáku samotného. Jedná se především o způsoby jeho konzumace, jeho účinky – jak ty očekávané, tak ty prokázané, a cíle jeho využití. Většina těchto poznatků pochází z relativně nedávné doby,⁷² ale umožňuje nám zpětně odhalit nejenom řadu souvislostí, ale i například mylných informací, jež o tabáku v minulosti kolovaly.

Pokud hovoříme o tabáku, máme obvykle na mysli tabák virginský, případně selský. Pro potřeby této práce je rozdíl mezi nimi zanedbatelný, neboť zůstávají pouze v rovině botaniky. Z hlediska účinných látek, vlivu konzumace na člověka apod. jsou obě odrůdy plně zaměnitelné. Proto je doposud v práci a ani dále nebudu rozlišovat a zaměřím se především na různé typy konzumace, které mají větší důležitost. Přesto není možné se drobnému exkurzu do přírodních věd vyhnout. Základní látkou tabáku je alkaloid *Nikotin*. Ten byl objeven již v roce 1828⁷³ a čistý byl považován za jed. Tato presumpce je sice poněkud zjednodušená, ale za obvyklých podmínek pravdivá.⁷⁴ Zároveň je však tato látka a její účinky, navzdory nevědomosti našich předků, pilířem oblíbenosti kouření nejen v minulosti, ale v omezené míře i v současné době.

⁷² Zhruba po polovině 20. století.

⁷³ V surovém stavu ho poprvé získali dva němečtí vědci – doktor Wilhelm H. Posselt a chemik Karel L. Reimann. (POSSELT, Wilhelm H. a Karl L. REIMANN. Chemische Untersuchung des Tabaks und Darstellung eines eigenthümlich wirksamen Prinzips dieser Pflanze. *Magazin für Pharmacie* [online]. 1828, 6(23-24), 138-161 [cit. 2019-07-18]. Dostupné z: https://books.google.cz/books?id=cgkCAAAAYAAJ&pg=RA1-PA138&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false)

Přesný chemický vzorec máme ovšem až z roku 1843 a trvalo téměř ještě půl století, než se ho podařilo syntetizovat. (Nicotine Molecule. *World of Molecules* [online]. [cit. 2019-07-18]. Dostupné z: <https://www.worldofmolecules.com/drugs/nicotine.htm>)

⁷⁴ Hovoříme o jedovatosti v čisté podobě pro organismus, jenž se s látkou doposud nesetkal. Nemluvě o kvantitě, která je skrze konzumaci tabáku téměř nedosažitelná.

3.1 Účinky na lidské tělo a psychiku

Vlivy, jež má konzumace tabáku na člověka, rozdělujeme v podstatě na přímo fyzické a pak psychické, nicméně do jisté míry dochází k jejich překrývání či doplňování se. Rozdělit je dále můžeme na krátkodobé a dlouhodobé či pozitivní a negativní. V posledním případě se jedná o poměrně křehkou distinkci, neboť s rozdílností perspektiv se může významně lišit.

V případě fyzických dopadů hovoříme o vlivu především nikotinu a dalších látek na lidské tělo po konzumaci tabáku, přičemž dle způsobu konzumace se liší rychlost, trvání a síla těchto efektů. Nejcitelněji působí tabák při kouření, kdy dochází k tzv. efektu „nakopnutí“. Lidské tělo totiž reaguje mimo jiné uvolněním adrenalinu a pocitově dochází k propojení kuřáckého prožitku právě s ním. Samotný adrenalin pak funguje jako za jakékoli jiné situace – uvolní v těle glukózu, dojde ke zvýšení tepu a krevního tlaku, zrychlí se dýchání.⁷⁵ Vliv to má i na hladkou svalovinu v lidském těle – mimo jiné tedy i na střevní peristaltiku.⁷⁶ Spolu s tím, a za asistence dalších prvků cigaretového kouře, se zároveň zúží cévy, což vede ke snížení teploty kůže a její citlivosti. To je důvodem, proč kouření navozuje příjemné pocity zahřátí či obecně lehkého zahnání zimy.⁷⁷ Dalo by se říci, že tyto účinky jsou v zásadě pozitivní, a to především proto, že se jedná o ty krátkodobé, u nichž to ještě můžeme prohlásit.

Pokud přejdeme k účinkům dlouhodobým, začnou se ty krátkodobé dovažovat opačným způsobem. Týkají se především kardiovaskulární soustavy a svalstva. Jednak dochází k dlouhodobé únavě,⁷⁸ snížení svalového výkonu⁷⁹ a docházet může i k bolestem hlavy a zrakovým potížím.⁸⁰ Dalším problémem jsou příznaky abstinenci,

⁷⁵ Nicotine. *Psychology today* [online]. 2014 [cit. 2019-07-21]. Dostupné z: <https://www.psychologytoday.com/conditions/nicotine>

⁷⁶ Tabák tak byl například v minulosti pravidel doporučován k léčbě zácpy.

⁷⁷ Současně se jedná o riziko. Vzhledem k tomu, že tento efekt je výrazně pocitový, zvyšuje se risk podchlazení a vzniknu omrzlin. (NOVÁK, Miroslav. *O kouření.*, s. 92.)

⁷⁸ To souvisí s uvolněním adrenalinu bez zátěžové fyzické aktivity. Tělo je tak zbytečně vyčerpáno zvýšeným tepem a také srdeční aktivitou.

⁷⁹ Zde je problémem horší okysličení.

⁸⁰ Obojí je spojeno s účinkem, jež má na cévy kysličník uhelnatý.

mezi něž lze zařadit i výše zmíněné potíže. Jinak ale narážíme na jistou formu hyperaktivity,⁸¹ zvýšený apetit, nárůst tělesné hmotnosti⁸² nebo třeba špatný spánek.⁸³

Přejdeme-li k účinkům psychickým, budeme se opět zabývat především nikotinem, který je řazen mezi stimulační drogy.⁸⁴ Jeho vliv na lidský mozek je vcelku jasně pozorovatelný – zrychluje zpracování informací, včetně učení, zvyšuje pozornost a kladně působí i na paměť. V opravdu psychické rovině pak nikotin pomáhá uvolňovat stres nebo zmírnit bolest, pocity úzkosti a dokonce i deprese.⁸⁵ To do jisté míry vysvětluje, proč právě třeba vojáci jsou skupinou, která ke kouření silně přilnula. Má to ovšem svoji zásadní negativní stránku – tyto účinky vedou ke stále většímu nutkání kouřit a tudíž i spotřebě, jak návyk sílí.

Kromě adrenalinu⁸⁶ kouření vyvolává i vypavení řady dalších hormonů do těla. Jedná se o noradrenalin, serotonin a především dopamin.⁸⁷ Tyto hormony obecně navozují člověku příjemné pocity, zvyšují bdělost, utlumují chuť k jídlu a pomáhají zůstat vzhůru, především při repetitivních činnostech.⁸⁸ Ony příjemné pocity jsou navozeny uvolněním stresu, vzteku a napětí, což ve výsledku vede nejen ke změně nálady, ale i zlepšení „funkčnosti“ člověka ve smyslu schopnosti vykonávat nějaký úkon a více se na něj soustředit. Nelze ovšem vnímat tyto efekty separátně jako důsledky konkrétních hormonů, ale v širším kontextu působení všech látek na lidský mozek a také následně jejich vyprchávání z organismu.⁸⁹ V tomto smyslu se i v případě abstinčních příznaků setkáváme se symptomy podobnými jakékoli jiné závislosti člověka na droze. Člověk se ve snaze získat drogu, respektive další „dávku“ stává

⁸¹ „Nenechavost rukou“, potřeba stále s něčím manipulovat.

⁸² Ne nutně vždy přímo následkem zvýšeného apetitu.

⁸³ MANDAL, Ananya. Nicotine Withdrawal. *Http://www.news-medical.net/* [online]. 2013 [cit. 2019-07-21]. Dostupné z: <http://www.news-medical.net/health/Nicotine-Withdrawal.aspx>

⁸⁴ Může mít ovšem i tlumící účinky. Zde velmi záleží na konkrétním člověku a dalších okolnostech.

⁸⁵ MANDAL, Ananya. Nicotine Effects. *Http://www.news-medical.net/* [online]. 2013 [cit. 2019-07-21]. Dostupné z: <http://www.news-medical.net/health/Nicotine-Effects.aspx>

⁸⁶ Ten patří do stejné skupiny Monoaminů jako níže zmíněné další látky.

⁸⁷ A v nepříliš významné míře i některé další.

⁸⁸ Viz výše zmíněná nenechavost rukou jako abstinční efekt.

⁸⁹ SAMET, Jonathan M a Soon-Young YOON. *Gender, women and the tobacco epidemic* [online]. Geneva: World Health Organization, 2010, v. 249 p. [cit. 2019-07-21]. ISBN 92-415-9951-0. Dostupné z: http://www.who.int/tobacco/publications/gender/women_tob_epidemic/en/

podrážděným, nervózním, až agresivním. Samotné nálady se také mohou poměrně rychle střídat.⁹⁰ Intenzita těchto příznaků (a také schopnost běžného člověka je zpozorovat) se ale liší jednak dle toho, jak silným kuřákem člověk byl, jednak zdali je zažívá poprvé. Roli v tom také hrají osobnostní a další individuální rysy.

⁹⁰ NOVÁK, Miroslav. *O kouření.*, s. 93.

3.2 Druhy tabákových výrobků a specifika armádního prostředí

Pro plné pochopení vývoje kuřáckých „trendů“ a jejich souvislosti s armádou je nutné mít i základní přehled tabákových výrobků a jejich specifík, neboť řada z nich v tomto směru hraje významnou roli. Primárně se ale bude jednat o kuřivo, neboť ostatní způsoby konzumace tabáku ve 20. století hrají pouze marginální roli.

3.2.1 Způsoby konzumace tabáku

Žvýkáci a šňupací tabák

Žvýkání tabáku je nejjednodušší a zřejmě i prvotní způsob jeho konzumace. Evropané tomuto způsobu propadli krátce po objevení Ameriky a mezi námořníky, sedláky, anebo vojáky se velmi rychle rozšířil.⁹¹ Z důvodu nepotřebnosti ohně mu však zůstali v průběhu doby věrni téměř pouze námořníci. Na přelomu 19. a 20. století už jeho spotřeba padá pod 5% podíl a sestupnou tendenci si drží i poté. Vzhledem ke způsobu vstřebávání nikotinu do těla je relativně pochopitelné, proč od něj konzumenti ustupují, a to včetně vojáků. Nikotin se do těla uvolňuje velmi pomalu,⁹² a byť zanechává o něco delší efekt, je stále velmi slabý.⁹³

Šňupací tabák, na rozdíl od žvýkáciho, je variantou novější, známou zhruba od 17. století. Tento velmi jemně drcený tabák je určen ke vdechnutí nosem – šňupnutí. Takovýto způsob konzumace přináší relativně rychlý nástup požadovaných účinků, srovnatelný s cigaretou. Bohužel zároveň dochází k poměrně rychlému odeznění. Vzhledem ke specifčnosti výroby, nutnosti pečlivého zabalení a způsobu konzumace, který může vcelku rychle způsobit zdravotní problémy,⁹⁴ ale ani takovéto užívání

⁹¹ PEJML, Karel. *Celý svět kouří: dějiny tabáku.*, s. 302–305.

⁹² PEJML, Karel. *Celý svět kouří: dějiny tabáku.*, s. 367–369.

⁹³ Ani o něco účinnější varianta, orální tabák, určená k rozpuštění v ústech, toto nedokázala výrazněji zlepšit. Navíc tato varianta ještě více poškozuje zuby a dásně, což jí i vůči běžnému žvýkácimu tabáku nepřinášelo příliš velkou oblibu ani v době, kdy jiné negativní účinky nebyly známy či příliš brány v potaz.

⁹⁴ Pomineme-li riziko rakoviny ústní či nosní dutiny, stále zůstává riziko dlouhodobého podráždění nosní sliznice a přepážky. Velmi rychlý nástup navíc může být nebezpečný pro lidi se slabším srdcem.

tabáku nedosáhlo v minulosti příliš velkého rozšíření. Podobně jako u tabáku žvýkacího tak na počátku 20. století tvoří jeho podíl na prodeji tabákových výrobků pouhých několik málo procent, a to taktéž se sestupnou tendencí.

Dýmka

Prvním typem kuřácké konzumace tabáku je skrze dýmku. Tento způsob se rozvinul poměrně brzy po přivezení tabáku do Evropy a na konci 19. století stále v mnoha zemích tvořil dýmkový tabák majoritu prodaného tabáku.⁹⁵ Dýmkový kouř se nenasává do plic, ale pouze do úst, kde se látky z něj vstřebávají do těla. To sebou nese výhody i nevýhody – výhodou je, že se v dýmce pálí pouze tabák, žádný obal (na rozdíl od cigaret)⁹⁶ a dýmka vydrží zapálená déle a prodloužené jsou i účinky. Nevýhodou pak je, že nástup těchto účinků je pomalejší a příprava dýmky vyžaduje více času než zapálení doutníku či cigarety. Oproti jiným typům kuřiva je dýmka specifickým předmětem, plnicím řadu dalších rolí a liší se tím od jiných typů kuřiva.⁹⁷

Doutník

Dalo by se říci, že se jedná o nejstarší kuřáckou variantu konzumace, byť ona primitivní inhalace zapáleného tabáku skrze srolované palmové listy jistě doutník příliš nepřipomínala.⁹⁸ Přesto byla inspirací pro jeho vznik a podoba se až do dnešní doby nezměnila. V průběhu času se doutníky rozdělily do mnoha cenových kategorií dle kvality⁹⁹ a staly se v zásadě nejluxusnějším kuřivem. Tento trend se plně rozvinul během 19. století a trvá dodnes. Vzhledově je doutník podobný cigaretě, ale konzumací připomíná spíše dýmku, neboť kouř se nešlukuje, ale opět pouze vsává do ústní dutiny.

Vědci zkoumající statistiky pro *World Health Organization* ovšem zároveň podotýkají, že důkazy nejsou tak jednoznačné jako u kouření a požadují pokračování výzkumu, alespoň co se rakoviny obou dutin týče.

⁹⁵ Podobně jako rakousko-uherský trh se profiloval i ten německý.

⁹⁶ Dýmka standardně nemá ani žádný filtr. Zajímavé ale je, že se s ním již od konce 19. století experimentovalo a v dnešní době je možné ho sehnat, byť se od cigaretového filtru samozřejmě lehce liší. (GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře: člověk a kouření od úsvitu dějin až po současnost.*, s. 372.)

⁹⁷ Této specifčnosti a například vztahu vojáků ke svým dýmkám se budu věnovat v dalších kapitolách.

⁹⁸ PEJML, Karel. *Celý svět kouří: dějiny tabáku.*, s. 257–258.

⁹⁹ Navzdory levné strojové výrobě však mezi nejvyššími kvalitními doutníky dodnes patří ty, jež jsou baleny ručně, a to jen z výběrového tabáku.

S tím souvisí i to, že přibližně poslední třetina se nekouří a do jisté míry slouží jako lehký filtr. Ze zdravotního hlediska jsou účinky i nebezpečí opět podobné dýmce – efekt nastupuje díky vstřebávání skrze ústní dutinu pomaleji, vydrží o něco déle a zdravotní rizika se zužují právě pouze na ni.

Cigareta

Dnes nejrozšířenější způsob konzumace tabáku byl od začátku koncipován jako levný a dostupný. Zároveň je také metodou nejmladší¹⁰⁰ – objevuje se až v polovině 19. století a její popularita narůstá až s počátkem století dvacátého. Vznik a šíření cigarety jsou přitom významně propojeny s vojáky a armádou, čemuž se ještě tato práce bude podrobněji věnovat v dalších kapitolách.¹⁰¹ Cigareta se podobá doutníku, je nicméně podstatně menší a již před koncem 19. století obsahují minimálně kvalitnější značky filtry, které se následně začínají používat stále masověji. Kvalitu většiny tehdejších filtrů ovšem nelze srovnávat s dnešními. Nemluvě o tom, že balení si vlastních cigaret bylo v podstatně větší oblibě než dnes. Z hlediska konzumace se však cigareta liší od všech ostatních způsobů – kouř se totiž vdechuje až do plic, kde se vstřebává do těla výrazně rychleji než v ústech a má proto podstatně silnější „nakopávací“ efekt.¹⁰² Ten ale také trvá kratší dobu a kuřák tak vykouří větší množství cigaret za dobu, za kterou by jinak vykouřil například jedenkrát nacpanou dýmku. Rizika jsou zde tedy rozšířena z ústní dutiny i na plíce, kterým se tímto, i bez vážnějšího onemocnění, snižuje jejich kapacita.¹⁰³ To je ve vztahu k vojákům, kteří by běžně měli být ve značné fyzické zátěži,¹⁰⁴ poměrně paradoxní. Navíc hoření cigarety spaluje i papírek a příměsi

¹⁰⁰ V rámci práce se nebudu zabývat elektronickými cigaretami, jež jsou jednak příliš nové a zároveň se vytrvale vedou spory o jejich škodlivosti, účinnosti apod.

¹⁰¹ Příčemž vzniku cigarety jsem se věnoval již v kapitole předchozí.

¹⁰² Nikotin se do krve totiž dostává přímo při jejím oksyločení. (Nicotine. *Psychology today* [online]. 2014 [cit. 2019-07-21]. Dostupné z: <https://www.psychologytoday.com/conditions/nicotine>)

¹⁰³ Která následně může vést k oslabenému výkonu svalstva. (HRYCH, Ervín. *Slavná historie tabákového dýmu.*, s. 180.)

¹⁰⁴ A tedy apriori ve velmi dobré fyzické kondici, což je ovšem v rámci všeobecné mobilizace naprosto nedosažitelná meta.

některých tabáků, jejichž částice se také dostávají v kouři do těla. Vzhledem k těmto informacím můžeme otevřeně hovořit o této konzumaci jako o nejškodlivější.¹⁰⁵

3.2.2 Vojáci a specifická armádní prostředí

Na základě výše zmíněných poznatků je vcelku pochopitelné, proč vojáci tvořili ke kouření od začátku jednu z přirozeně inklinujících skupin. Výhody, jež pro ně kuřivo mělo, a neznalost negativních účinků, vedly k šíření kuřáctví naprosto samovolně, bez zásahu státu či velení. Samozřejmě se to tak ale nedělo bez jejich povšimnutí – tuto složku společnosti každý státní aparát spravuje s poměrně velikou péčí. Důsledkem toho postupně dochází ke snaze vojákům kuřivo zajistit. To ve víře, a zdaleka ne neopodstatněné, že kuřivo nejen pomáhá vojákům ve výkonu jejich služby, ale také udržuje vysokou morálku a spokojenost. To se ostatně netýkalo jen mužstva, ale i důstojnického sboru.

Nutným je také udržet v paměti, že cíle, jež si armáda klade a prostředky, které k nim využívá, nejsou v řadě případů aplikovatelné na civilní společnost. Tak jako v 16. či 17. století mohl mezi běžnými lidmi otevřený oheň způsobovat obavu z požáru, mezi vojáky bylo kouření ze stejného důvodu vítáno. Tento způsob uvažování, tedy nadřazení aktuálních výhod nad potenciálními budoucími problémy, zůstává vojákům a jejich nadřízeným vlastní i, jak později podrobně rozeberu, v pozdější době a dostane se do konfliktu s dalšími vnějšími nároky, jež jsou na armádu kladeny.

Zároveň musíme rozlišovat důvody, kvůli nimž kouření vojáků bylo pro armádu pozitivním aspektem. Nejedná se totiž obvykle o žádné cílené maskování „nevyhovujících“ skutečností. Relevantní výzkumy před 20. stoletím fakticky neexistují, řada článků z oblasti medicíny různé druhy kuřiva spíše recenzuje¹⁰⁶ a obecně chybí propojení partikulárních poznatků do většího celku. Hlasitých kritiků

¹⁰⁵ A to s pominutím faktu, že dnešní cigarety obsahují až o 50% tabáku méně než většina těch z první poloviny 20. století.

¹⁰⁶ Jako prestižní britský lékařský časopis Lancet. Články, věnující se tabáku, obvykle srovnávaly jeho kvalitu či šízení, a pokud se stavěly ke kouření kriticky, tak pouze ve smyslu snižování intenzity. (GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře.*, s. 371.)

kouření obecně existovalo velmi málo. V řadě zemí sice vzniklo několik organizací či spolků, jež se snažily apelovat na společnost, jejich snahy však zůstávaly spíše bez odezvy.¹⁰⁷ Tristnost situace lze vidět na příkladu Británie, která v roce 1908 přijala balík zákonů, věnující dětské práci a „národnímu zdraví“. Teprve ten, za pomoci nátlaku několika organizací, obsahoval zákaz prodeje tabáku dětem a upravoval prodejní místa tak, aby tam již nemohly nadále být cukrárny.¹⁰⁸

Z opravdu známých jmen byl téměř jediným vlivným odpůrcem kouření generál Robert Baden-Powell, mimo jiné zakladatel skautského hnutí. Právě ve skautu kouření zakázal a hlasitě jej kritizoval. Doslova prohlásil: „*Když takový chlapík kouří, ještě než úplně vyspěl, je pak jisté, že bude mít slabší srdce. Každý skaut ví, že kouření narušuje ostrost zraku a také jeho smysly jako čich, smysly, které pro něj mají největší význam při skautské činnosti v aktivní službě.*“¹⁰⁹ V mnohém měl, i přes tehdy fakticky neexistující lékařské podklady, pravdu. Nicméně jeho hlas zanikl v mnohem větším počtu oponentů. Nebylo to ovšem tak, že by si vojáci či velení neuvědomovalo jistá, i pro laika pozorovatelná, rizika, ale v jejich očích byly vyvažovány pozitivy, které v zásadě nic jiného nenabízelo.

¹⁰⁷ Byly to kupříkladu *Britská (a Skotská) protitabáková společnost* (cca 1853, respektive 1869), *Protitabáková legie* nebo francouzská *Société contre l'abus du tabac* (1868). Jejich slabý dopad byl, kromě obecného naladění společnosti, způsoben také zlehčováním a odsuzováním v lékařských periodikách.

¹⁰⁸ GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře.*, s. 372–373.

¹⁰⁹ HRYCH, Ervín. *Slavná historie tabákového dýmu.*, s. 51.

4. Začátek století a Velká válka

Britský historik, Eric Hobsbawm, přišel ve svém výzkumu v druhé polovině 20. století s konceptem „dlouhého 19. století“, jež zařadil mezi léta 1789 až 1914. Pokud bychom brali první světovou válku jako vrchol tohoto období, platil by pro dějiny tabáku tento koncept téměř přesně. I přes rozdílná specifika různých zemí, a drobné nesrovnalosti mezi nimi, jde totiž v těchto letech vývoj opravdu konstantním tempem. V Evropě i ve Spojených státech setrvale roste objem prodaného tabáku, byť u konkrétních výrobků se čísla liší. Mezitím co v Rakousko-Uhersku krátce před válkou stále převládá na trhu dýmkový tabák a cigarety jsou v prodejnosti zhruba na úrovni doutníků (tedy okolo 15%),¹¹⁰ například ve Velké Británii roste podíl cigaret na trhu podstatně rychleji a před válkou atakuje hranici 50%.¹¹¹

4.1 Armáda a kuřáci

Vojenské prostředí již tradičně patřilo pijanům a kuřákům. Již francouzští vojáci za vlády Ludvíka XIV. měli ve své standardní výstroji křesadlo, dýmku a pytlík s tabákem.¹¹² Profesionální armáda a důstojnický sbor v tomto směru nebyly žádnou výjimkou. Snad právě naopak. Že to bylo plně zakořeněno již od 19. století, máme potvrzeno například i z pamětí polního podmaršálka Mírohorského,¹¹³ jenž jako přísný abstinent a nekuřák za tyto své zásady pocíťoval ze strany svých vrstevníků i nadřízených výrazné ústrky. Do jisté míry můžeme hovořit o tom, že šlo pouze o odraz celé společnosti, jež kouření rozhodně nijak neodmítala, nicméně civilní život se přeci jen od toho vojenského výrazně lišil. Vojáci tvořili poměrně úzkou a uzavřenou sociální skupinu a tyto tlaky tak v ní byly také výrazně větší. Na počátku 20. století

¹¹⁰ MACKOVÁ, Marie. *To byla c.k. trafika.*, s. 103.

¹¹¹ HAMMOND, E. Cuyler. *Co ví věda o kouření: kouření a zdraví: následky kouření.*, s. 21.

¹¹² NOVÁK, Miroslav. *O kouření.*, s. 102.

¹¹³ Celým jménem Emanuel Salomon Friedberg-Mírohorský. Podmaršálek byla nejvyšší hodnost, jíž dosáhl před koncem své kariéry.

tomu nebylo jinak, přičemž i v civilní společnosti počet kuřáků narůstal,¹¹⁴ což poměry ještě více normalizovalo.

Vypuknutí války v létě 1914 znamenalo mobilizaci milionů mužů po celé Evropě. A jejich vstup do armády byl zároveň vstupem do sociální skupiny, kde kouření bylo běžnou součástí života, a to dokonce do té míry, že v rámci výbavy při odchodu do pole se rozdíl mezi kuřáky a nekuřáky nedělaly. Všichni vojáci byli součástí jedné mašinerie a tak se i nekuřákům dostalo kuřivo poprvé do rukou. V tomto směru je první světová válka opravdu zlomová – aby zásobování mohlo fungovat co nejlépe, bylo fakticky naprosto jednotné a nedělalo rozdíly. To oproti dřívějšku, kdy počty vojáků byly nižší a řada z nich šla do pole vybavena již zmiňovaným „limitním“ tabákem, značilo významnou změnu.

Ne všem, ke kterým se tabák dostal takto „náhodou“, však byli na situaci nepřipraveni. Řada nových rekrutů tuto zkušenost očekávala a měla za sebou již nějaké kuřácké zážitky.¹¹⁵ Jiní je neměli, ale projevovali iniciativu do nového prostředí zapadnout a rozhodli se tedy tomu co nejdříve naučit.¹¹⁶ Další se naučili kouřit v průběhu války takřikajíc samovolně, řada z nich nemusela kouřit mnoho, ale nabízené kuřivo neodmítala, neboť to v jejich sociální skupině bylo jednoduše naprosto samozřejmé. Není se příliš čemu divit. Stejně jako v civilním životě, i v tom vojenském mělo kouření velmi silnou sociální funkci. Vojáci nekouřili pouze z nudy, nebo aby zahnali hlad či stres, ale také ve volných chvílích, kdy se sdružovali – ať již nad poštou, jídlem, kartami či jen zkrátka při pauze na pochodu.¹¹⁷ Sdílení kuřiva utužovalo kolektiv. A nejen mezi mužstvem. Důstojník, jenž se podělil se svým mužstvem, či s ním alespoň sdílel tyto chvíle, byl mnohdy oblíbenější než jeho kolega, který tak

¹¹⁴ Byť se často jednalo o kuřáky spíše sváteční.

¹¹⁵ Z tohoto hlediska se mládež příliš nelišila od té dnešní. Spousta studentů vyzkoušela kouření již v pozdním dětství či později během puberty. Řada z nich pak u kouření zůstala trvale nebo se stala alespoň příležitostnými kuřáky.

¹¹⁶ Jednoroční dobrovolník Josef Dufek si kupříkladu koupil od židovského obchodníka dýmku, a spolu se svými kamarády mu také zaplatili za to, aby s nimi šel do jedné z chalup, kde pobývali, a tam je naučil kouřit. To vše proto, aby nebyli mezi ostatními považováni za úplné „zelenáče“. (TEJKALOVÁ, Jana. Haličská fronta očima českých vojáků rakousko-uherské armády. *Historie a vojenství: časopis Historického ústavu Armády ČR*. Praha: Magnet-Press, 2001, 50(2): 332-370, s. 361. ISSN 0018-2583.)

¹¹⁷ Viz příloha 2.

nečinil. To samozřejmě neznamená, že se jednalo o jediné kritérium. Roli hrál charakter, obecné chování ke svým podřízeným a řada dalších faktorů. Nelze však pominout, že tato sdílnost a ochota projevit účastenství byla pro mužstvo velice pozitivní motivací a vedla k podstatně lepším vztahům v rámci jednotky.

4.2 Balíčky a zásobování – získávání kuřiva

První světová válka silně otestovala schopnost jednotlivých států hospodářsky ustát dlouhodobý konflikt a vyvinula nezměrný tlak na logistiku. Vzhledem k tomu, že kuřivo patřilo do základních položek zásobování¹¹⁸ a jeho spotřeba byla vysoká, neboť počty kuřáků stále rostly a kouřilo se více a častěji, bylo potřeba zapojit i alternativní způsoby zásobování. Mezi ty se postupně zařadily balíčky¹¹⁹ z domovských měst pluků či Červeného kříže, dary od místní i vzdálené šlechty, civilní sbírky a v neposlední řadě i pošta z domova.¹²⁰ Tyto balíčky obsahovaly řadu věcí, nejen kuřivo, ale vzhledem k poznatkům, jež dnes máme, zůstává navýsost paradoxní, že třeba červený kříž dodával vojákům něco, co v delším časovém horizontu jejich zdraví škodilo. Intenzita dodávek těchto zásilek závisela na mnoha věcech, na jedné však především, a tou byly svátky. Vánoce, Velikonoce a další státní svátky předznamenávaly příchod takových balíčků a vojáci je proto očekávali s ještě větším nadšením. V neposlední řadě mužstvo také využívalo jakoukoli šanci na nákup kuřiva – při pobytu mimo frontu, na cestách pro municí či novou výstroj, v případně západní fronty i v krytech,¹²¹ jež nedaleko za frontou budovaly organizace typu Y.M.C.A.¹²²

Přesto však tabák vojákům na frontě nezřídka scházel. A nejen ten. Pokud vezmeme v úvahu téměř jakýkoli konflikt, zjistíme, že nehledě na přípravu logistiky fakticky nikdy plán nepřezije střet s realitou. A opakované stížnosti a láteření mužů nad

¹¹⁸ V c. a k. armádě byla porce tabáku v sáčku součástí potravinové záložní dávky. (HAVEL, Petr a Milan HODÍK. Stravování jako součást zaopatření vojáků c. (a) k. armády do roku 1918. *Historie a vojenství: časopis Historického ústavu Armády ČR*. Praha: Magnet-Press, 2002, s. 879, 51(4). ISSN 0018-2583.)

¹¹⁹ Takovým se v Předlitavsku téměř něžně říkalo *Liebesgaben*, doslova „dary z lásky“. (TEJKALOVÁ, Jana. Haličská fronta očima českých vojáků rakousko-uherské armády., s. 365–366.)

¹²⁰ Někteří muži naopak posílali, alespoň občasně, kuřivo domů příbuzným.

¹²¹ Jeden z takových krytů na plakátu: A Y.M.C.A. cellar in Flanders. *PICRYL: The World's Largest Public Domain Source* [online]. [cit. 2019-07-29]. Dostupné z: <https://picryl.com/media/a-ymca-cellar-in-flanders-wright>

¹²² YMCA and other British volunteer organisations 1914-1918. *THE LONG, LONG TRAIL: RESEARCHING SOLDIERS OF THE BRITISH ARMY IN THE GREAT WAR OF 1914-1919* [online]. [cit. 2019-07-29]. Dostupné z: <http://www.longlongtrail.co.uk/army/other-aspects-of-order-of-battle/ymca-british-volunteer-organisations-1914-1918/>

(Viz příloha 5)

jejím selháváním jsou toho pouze dokladem.¹²³ První světová válka navíc byla svou velikostí navíc střetem do té doby nevídaným. Problémům se tak nedalo předejít. Zpočátku byl problém především s dodáním přímo do bojových linií. Ty se nejdříve rychle posouvaly, což komplikovalo zásobování obecně, jinde hrál roli terén, respektive jeho neprostupnost. To pociťovali často vojáci na italské frontě, kde mohla logistika zkolabovat i na několik dní, aby následně dorazily nashromážděné zásoby minulé i s těmi, jež měly dorazit „načas“.¹²⁴ S těmi pak bylo nutno ze stejného důvodu opět šetřit, ale v bojových podmínkách se řada mužů této sebedisciplíně nedokázala podřídit.

Tak či onak se dá říci, že jakékoli tabulky, jež armáda měla, při kontaktu s válečnou realitou naprosto ztratily relevanci. S postupujícím hospodářským vyčerpáním pak samozřejmě klesala schopnost dodávat i tabák. Tlak na dostatečné dodávky byl ale obrovský, a tudíž musela ustoupit kvalita. A vzhledem k relativní nenáročnosti pěstování a jednoduchosti výroby kupodivu až do konce války nenastala ani v jinak naprosto vyčerpaném Rakousko-Uhersku úplná krize. I v roce 1918, v době, kdy zásobování potravinami již fakticky nebylo schopno pokrýt ani minimální nároky mužstva, kuřivo (byť mizerné a ve všelijakém stavu) stále bylo.

Tabákové výrobky na frontě začaly plnit ještě jinou, sekundární funkci. Staly se směnným artiklem a do jisté míry i měnou. Protože fasování probíhalo bez ohledu na to, zda voják kouřil,¹²⁵ rychle se s tímto žádaným zbožím naučili obchodovat zejména nekuřáci. Vzhledem k nekonzistentnosti zásobování navíc docházelo k tomu, že některé jednotky mohly dostat více jídla či jiných věcí a jiné zase tabáku. Rozdíly v dodávkách znamenaly i rychlý vznik obchodních vztahů mezi vojáky spřátelených armád. Na každé frontě se tak téměř okamžitě rozbujel barterový obchod s čímkoli, co zrovna bylo

¹²³ V zásadě neexistují vzpomínky, deníky či dopisy nějakého vojáka, kde by se toto téma neřešilo a nebylo předmětem konstantní kritiky.

¹²⁴ Případně se mohlo stát, že dorazil tabák, ale již ne sirky. Zapalovače sice občas muži získali z nějakých balíčků či z domova, ale ani ty nebyly nekonečné a nebylo je občas čím doplňovat. (KRULICHOVÁ, Marie a Milan JANKOVIČ. *Zapomenuté hlasy: korespondence, deníkové záznamy a kresby z první světové války*. 1. vyd. Hradec Králové: Kruh, 1986, s. 60, 118 s., barev. obr. příl. Okamžiky.)

¹²⁵ V habsburské monarchii tím de facto úplně ztratil funkci předválečný systém, postavený na dostupnosti (ne však přímém dodávání) limitu tabáku.

k dispozici. I příležitostnější kuřáci tak měli možnost si výměnou za ušetřené kuřivo přilepšit něčím kvalitnějším. Někteří si dokonce i na konci války podnikavě šetřili své zásoby a mínili si je vzít sebou domů. To se však podařilo jen málokomu, neboť¹²⁶ s ukončením války samozřejmě došlo k odzbrojení. Vojákům, vracejícím se z fronty, byly odebrány všechny věci nad stanovený limit – tudíž i větší počty cigaret a dalšího nafasovaného materiálu. Domů tak obvykle putovali sotva se zásobou na cestu.

¹²⁶ Např.: ŠMÍDA, František. *Vzpomínky z vojny 1914-1919*. Olomouc: Poznání, 2014, s. 147, 190 s. ISBN 978-80-87419-41-0.

4.3 Stát a tabák

To, jakým způsobem armáda získávala tabák, výrazně záleželo na uspořádání trhu v konkrétní zemi. Rakousko-Uhersko kupříkladu mělo státní tabákový monopol poměrně dlouho a vzhledem k dostatečné domácí produkci tabáku dosáhlo toho, že ani obchodní blokáda nezpůsobila kolaps jeho produkce. Toto uspořádání mělo i své významné finanční výhody. Tabáková režie dlouhodobě patřila mezi největší ziskové položky v rozpočtu.¹²⁷ V roce 1901 vykázala státu čistý zisk ve výši 142,5 milionu rakouských korun,¹²⁸ přičemž před válkou toto číslo stoupl až na necelých 200 milionů.¹²⁹ V Německu se dlouho k tomuto tématu vedly spory. Finanční výnosnost takového opatření byla dokonce natolik velká, že ještě sám Bismarck v roce 1881 navrhoval z jejího zisku zajistit peníze pro nový systém sociálního pojištění v zemi.¹³⁰ Nebylo by to ani poprvé, v 18. století již v Prusku státní tabákový monopol existoval. Nakonec však reforma neprošla a v Německém císařství zůstal tabák pouze, byť poměrně značně, zdaněn.

Ne každý stát ovšem měl tabákový monopol, kdy by kontroloval produkci a mohl jí upravovat a směřovat na frontu. Mezi takové státy patřily například Velká Británie či Spojené státy, jež tak byly odkázány k nákupu tabákových výrobků na svém či světovém trhu. Vzhledem k tomu, že se jednalo o poměrně nákladnou záležitost, začaly tyto státy, především Británie, řešit situaci vytvářením tzv. tabákových fondů.¹³¹ Ty mohly mít různé podoby. Buď šlo přímo o sbírky kuřiva pro vojáky, nebo, a to častěji, fondy finančních příspěvků, ze kterých se potom kuřivo nakupovalo a posílalo vojákům na frontě. Některé fondy dokonce slibovaly, že přispěvatelé dostanou kopii

¹²⁷ Konkrétně se jednalo o druhý až třetí nejvyšší příjem. Více generovaly pouze daně přímé a spotřební.

¹²⁸ MACKOVÁ, Marie. *To byla c.k. trafika*, s. 29.

¹²⁹ HRYCH, Ervín. *Slavná historie tabákového dýmu*. 1. vyd. Praha: Forma, 1996, s. 96, 181 s. Fenomény forma. ISBN 80-721-3000-5.

¹³⁰ PFLANZE, Otto. *Bismarck and the Development of Germany, Volume III: The Period of Fortification, 1880-1898* [online]. Princeton University Press, 2014, s. 59 [cit. 2019-07-28]. Dostupné z: https://books.google.cz/books?id=mRsABAAAQBAJ&pg=PA59&lpg=PA59&dq=german+state+tobacco+monopoly+bismarck&source=bl&ots=ZKhjW_bwjI&sig=ACfU3U1U2-eWaXe8mFB4wGMwVkJOGJ_9xg&hl=cs&sa=X&ved=2ahUKewj05a-8rNjjAhWKJFAKHwqVBHlIQ6AEwA3oECAgQAQ#v=onepage&q=german%20state%20tobacco%20monopoly%20bismarck&f=false

¹³¹ Viz příloha 3.

děkovného dopisu od vojáků. Řada z nich měla kromě plakátů inzerci i v denním tisku¹³² a sbírky byly spojeny i s občasným pořádáním společenských akcí. Vzhledem k dochovaným plakátům také víme, že tyto fondy existovaly i v dalších zemích Commonwealthu. Situace ve Spojených státech byla podobná, ale federální vláda v roce 1917 disponovala dostatkem financí k tomu, aby skoupila dopředu produkci jednoho z největších domácích producentů i na celý rok 1918. Bylo tak očividné, že jak americká armáda, tak vláda, bere dosavadní zkušenosti dohodových armád velmi vážně.

Ve Spojených státech však byla situace od Evropy odlišná ještě v jednom směru. Na počátku století zde existovala a sílila antikuřácká „lobby“. Lobby to byla především díky významným osobnostem, které se v ní angažovaly. Thomas A. Edison inicioval kupříkladu vznik knihy *The Case Against the Little White Slaver*, kterou napsal sám Henry Ford v roce 1914.¹³³ V relativně puritánských Spojených státech měla antikuřácká uskupení relativní úspěch, vezla se také na vlně negativního vztahu k alkoholu. Stejně jako alkoholu, tak i tabáku, hrozila prohibice. Což, vzhledem obrovské produkci tabákových výrobků na východním pobřeží, bylo minimálně paradoxní.

Mimo americký kontinent byl jedinou podobně vlivnou osobou, která by se takto radikálně distancovala od kouření, již zmiňovaný britský generál Baden-Powell. Ani v USA ale nakonec k prohibici kuřiva nedošlo. Zasloužila se o to právě válka, a především generál John J. Pershing. Ten byl zastáncem kouření a považoval ho za významnou pomoc pro posilování solidarity, disciplíny a morálky mezi vojáky.¹³⁴ Po vstupu Spojených států do konfliktu se k požadavkům na vítězství vyjádřil takto: „*Ptáte se mně, co potřebujeme, abychom v této válce vyhráli. Já odpovídám, tabáku tolik, co kulek. Tabák je stejně nezbytný jako denní příděly jídla, musíme ho bez prodlení mít*

¹³² Viz. například vydání novin *The Day* ze dne 29.10.1917. (*The Day - Oct 29, 1917. Google news* [online]. [cit. 2019-07-29]. Dostupné z: https://news.google.com/newspapers?nid=1915&dat=19171029&id=j_wgAAAAIBAJ&sjid=m3UFAAAIBAJ&pg=2317,5502691&hl=cs)

¹³³ *The Case Against the Little White Slaver. History of Abolitionism (Slavery and Tobacco) in the United States* [online]. [cit. 2019-07-28]. Dostupné z: <http://medicolegal.tripod.com/ford1914.htm>

¹³⁴ *Příběh kouře: člověk a kouření od úsvitu dějin až po současnost.* str. 146-147.

tisíce tun.“¹³⁵ Právě v návaznosti na jeho prohlášení a stejný postoj zbytku amerického velení došlo k výše uvedenému úplnému skoupení produkce několika továren.

¹³⁵ V původním anglickém jazyce doslova: „*You ask me what we need to win this war. I answer tobacco as much as bullets. Tobacco is as indispensable as the daily ration; we must have thousands of tons without delay.*“ (BURNS, Eric. *The smoke of the gods: a social history of tobacco*. Philadelphia: Temple University Press, 2007, 270 p. ISBN 15-921-3480-7.)

4.4 Propaganda či reklama?

Propagandistická mašinerie válčících států se sice plně rozjela až se začátkem konfliktu, to však neznamená, že by se její motivy neobjevovaly již dříve. Vzhledem k celkovému provázání s reklamou se navíc ne vždy dá jedno od druhého odlišit.

V předválečném období se dá říci, že způsob sebezprezentace kuřiva vycházel velmi silně z obecných dobových trendů. Jedním z nich byla fascinace Evropy,¹³⁶ ale i Spojených států, orientem.¹³⁷ Na Starém kontinentě se nejednalo pouze o Francii či Velkou Británii, kde bychom vzhledem ke koloniálním državám tento trend považovali za samozřejmý. Silně takovéto náměty rezonovaly kupříkladu i v Německu. Producenti tabáku se předháněli v produkci různých „tureckých“ a „egyptských“ cigaret, přičemž většina z nich obsahovala takového tabáku naprosté minimum, v řádu několika procent. Tento tabák však měl mít, oproti virginskému, bohatší, ovocný nádech, a spolu s dostatečně sladěnou grafickou podobou obalů tak konzumenty úspěšně lákal. Botanicky se takový tabák lišil pouze lehce – o něco menšími listy. Byl ovšem aromatictější a významně se pěstoval právě v Turecku či Egyptě.¹³⁸ Existovaly i značky, jež byly vyráběny čistě z „tureckého tabáku“, ale takových bylo pouze několik.¹³⁹ Orientální exotično zkrátka přitahovalo a výrobci velice rychle pochopili, jak přitažlivá je představa arabského bazaru s vodními dýmkami, kávou či čajem.

Obrovský rozmach zaznamenaly také obaly, na kterých byly vyobrazeny ženy. Přestože v této době ženy téměř nekouřily, na baleních je bylo možné vidět, jak kouří cigarety, vodní dýmky či doutníčky.¹⁴⁰ Usmívajíc se, často zahaleny „rafinovaným“ ošacením nebo zasazené do orientálního prostředí – množství těchto výjevů narůstá

¹³⁶ Viz *Salem Zigaretten* [online]. [cit. 2019-08-02]. Dostupné z: http://www.eslam.de/begriffe/s/salem_zigaretten.htm

¹³⁷ GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře.*, s. 242-254.

Také HRYCH, Ervín. *Slavná historie tabákového dýmu.*, s. 70-73.

¹³⁸ Dařilo se mu ovšem také například na většině území Balkánského poloostrova nebo dokonce až v Jižní Africe.

¹³⁹ Důkazem podnikavosti a úsměvné historické ironie zůstává, že nejslavnější značky *Murad* a *Helmar* byly založeny v USA. A to řeckým emigrantem Soteriem Anargyrosem.

¹⁴⁰ Příklady z německého prostředí (orient i ženy) viz zde: Rauchen. *Altearmee.de* [online]. [cit. 2019-07-29]. Dostupné z: <http://www.altearmee.de/hilfe/rauchen.htm>

značným tempem již od konce 19. století. Je možné, že lehká kontroverze – kouřící žena – je důvodem tehdejší popularity. Stejně tak mohlo hrát roli i ono zasazení do exotického prostředí. Faktem zůstává, že k rozšíření dochází v době, kdy ve společnosti stále trvá konzervativní, až ostrakizující postoj, vůči ženám – kuřačkám.¹⁴¹

Dlouhou tradici měly ale i motivy více vojenského rázu. Řada z nich se vztahovala k panovníkům a dalším důležitým osobám. Asi nejvíce takovýchto značek se dalo najít v Británii,¹⁴² ale nezaostávaly ani státy jako Německo či Rakousko-Uhersko. Další obrovskou skupinou byly náměty námořnické. Ty mohly odkazovat jak na období zámořských plaveb, kdy byl tabák objeven, tak i na exotiku cest do dálných zemí. Zároveň se ale motivy obracely i k námořníkům jako bojovníkům a k lodím (či flotilám) jako k pýše státu či národa. Na přelomu století zrozené označení *Navy cut*¹⁴³ se objevuje fakticky dodnes. Na tyto motivy pak plynule v průběhu války navazovaly nové,¹⁴⁴ aktuálnější a reklama, či spíše rozdílnost značek, se začala hluboce prolínat s propagandou.

S průběhem války docházelo nejen k modifikaci již existujících námětů, ale i ke vzniku úplně nových. Velké značky se rychle chopily své příležitosti a implementovaly vojáky do svých plánů. U cigaret *Murad* bylo možné spatřit muže z dohodových armád, jak se smějí a užívají si cigaretu.¹⁴⁵ Podobnost najdeme i u značek *Helmar* nebo *Fatima*. Výjevy byly často doprovázeny nejen popisem, ale i delším textem. V případě „Muradek“ to je citát doprovázející dva vedle sebe odpočívající vojáky, který do jisté míry symbolicky vyjadřuje vývoj vztahu mužů k jejich kuřivu: „*Ty a já jsme přátelé, Ty, já a Murad jsme lepší přátelé, ale Murad a já jsme prostě nerozdělitelní*“.¹⁴⁶

¹⁴¹ GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře.*, s. 335-345.

¹⁴² Viz *Guarding the Old Flag, Iron Duke* nebo *Duke of York*.

¹⁴³ HRYCH, Ervín. *Slavná historie tabákového dýmu.*, s. 65–66.

¹⁴⁴ Bohužel zde není prostor dále rozepisovat všechny varianty – na obalech se nicméně objevovaly také známé osobnosti, zvířata, umělecká díla, osoby i budovy z oblasti tabákového průmyslu a nespočetné variace výše zmíněného.

¹⁴⁵ Viz příloha 4.

¹⁴⁶ V anglickém originále: „*You and I are friends, You and I and Murad are better friends, But Murad and I are just inseparable.*“

¹⁷⁰ [online]. [cit. 2015-08-04]. Dostupné z:

http://tobacco.stanford.edu/tobacco_main/images.php?token2=fm_st187.php&token1=fm_img20797.php

V rámci reklamního zaměření výrobců ale nebyla opuštěna ani předešlá témata. I tabákové výrobky s vojenskými motivy se pyšily míchaným či tureckým tabákem, byly dokreslovány symbolickými reliéfy orientu a obecně velmi zručně kombinovaly válečný stimul s letitými, ověřenými náměty.

Mezi novými motivy byly i ty nejvíce očekávatelné a nejvíce propagandisticky zatížené. Většinou připomínaly konkrétní události, obecně vyzývaly k přihlášení se do služby, případně měly posílit bojovou vůli lidí. Z Británie známe například „*Remember Belgium, Enlist today*“ („Pamatujte na Belgii, narukujte ještě dnes“) a variaci na známé „*Rally Round the Flag, We Must Have More Men*“ („Seskupte se pod vlajkou, musíme mít více mužů“).¹⁴⁷ Jako opravdovou raritu lze zmínit také cigarety *Lusitania*,¹⁴⁸ s obrázkem stejnojmenného parníku na přední straně. Na straně centrálních mocností je možné nalézt značky jako *Helden* (Hrdinové; s vyobrazeními německých a rakouských vojáků), *Vaterland* (Vlast) nebo sérii *Unser Kaiser* (Náš císař), *Unser Heer* (Naše vojsko) a *Unser Marine* (Naše námořnictvo).¹⁴⁹

[&theme_file=fm_mt023.php&theme_name=War%20&%20Aviation&subtheme_name=World%20War%20I](#)

¹⁴⁷ Rally round the flag. "We must have more men". *Library of Congress* [online]. [cit. 2019-08-02]. Dostupné z: <https://www.loc.gov/item/2003675287/>

¹⁴⁸ Cigarette Packs. *Cover Browser* [online]. [cit. 2019-08-02]. Dostupné z: <http://www.coverbrowser.com/covers/cigarette-packs/4>

¹⁴⁹ Viz zrestaurovaný reklamní štít. (Neues von der Restaurationsfront. *Schilderjagd, alte Emailleschilder und Blechschilder* [online]. [cit. 2019-08-02]. Dostupné z: <http://www.schilderjagd.de/neues-von-der-restaurationsfront/>)

4.5 Proměny kuřáckého rituálu

Již v průběhu 19. století docházelo k poklesu oblíbenosti žvýkacího a šňupacího tabáku. Na počátku 20. století tento trend pokračoval, ale sestupnou tendenci začaly zaznamenávat i další druhy výrobků. Jednalo se především o dýmkový tabák, neboť doutníky jako v podstatě „luxusní kuřivo“ si držely relativní stabilní podíl na trhu, neboť se jejich sortiment postupně rozšiřoval na větší množství cenových kategorií. Největší nárůst na úkor výše zmíněných tabákových produktů zažívaly cigarety. Jejich výroba byla relativně jednoduchá a díky stále vylepšovaným strojům také velice levná. Nemluvě o tom, že nároky na pracovní sílu byly čím dál menší. Jistou roli také hrála samotná konzumace. Cigarety byly ideálním kuřivem pro krátkou pauzu, například v práci, rychle se zapálily, vykourily a jednoduše i „típnuly“. Navíc si řada kuřáků dokázala ubalit cigaretu sama, neboť se dal použít téměř jakýkoli tabák, a v případě nouze téměř jakýkoli papír k výrobě filtru a obalu.

Válečné období všechny zmíněné trendy pouze posílilo. Vojáci si své dýmky velmi cenili a nebyli plně ochotni riskovat jejich ztrátu či poškození. Celá spousta z nich by se ostatně dala považovat za téměř umělecká díla a jejich hodnota (i bez té sentimentální) mohla být značná. Výrazně zdobené kusy si tak nechávaly vyrábět i celé jednotky.¹⁵⁰ Zkrátka – čas si dýmku správně připravit, a také s klidem vykourit, měli muži často problém najít. Cigarety tak nabízely podstatně jednodušší a snazší způsob, jak si i za bojových podmínek doplnit hladinu nikotinu. Nástup cigarety je také citelně rychlejší, je možné zapalovat si jednu od druhé a v případě nutnosti nedopalek okamžitě odhodit. Vcelku praktické byly i co se týče transportu – daly se dát do kapes nebo menších pouzder. Při plnění sociální funkce kouření bylo také jednodušší se o ně rozdělit, především ve srovnání s dýmkovým tabákem. Nepochybně velký vliv měl i způsob konzumace inhalací do plic, tedy „šlukováním“. Intenzita a rychlost nástupu nikotinu z cigaret napomáhala rychlejšímu vytvoření závislosti a tato závislost se také prudčeji prohlubovala.

¹⁵⁰ Viz Pfeife von Karl Schaller. *Europeana 1914-1918* [online]. [cit. 2019-08-02]. Dostupné z: https://www.europeana.eu/portal/en/record/2020601/contributions_2224.html?q=Pfeife+von+Karl+Schaller#dcId=1564778388909&p=1

Kouření tak v průběhu války získávalo stále více dvě rozdílné podoby. Tou první bylo kouření udržovací, pravidelné, takřka automatizované. Podobně jako u dělníků, jež mají v pauze jen limitovaný čas, i vojáci měli tendenci kouřit pod tlakem situace spíše cigarety. Tou druhou podobou zůstalo kouření více ritualizované, „zážitkové“. Muži při něm obvykle sáhli po dýmce či doutníku a to za předpokladu, že budou mít čas si tyto stále méně dostupné tabákové výrobky vychutnat.¹⁵¹

¹⁵¹ V případě dýmkového tabáku šlo spíše o klesající kvalitu, v případě doutníků o nevelký přísun tohoto luxusnějšího kuřiva.

4.6 Tabák a zázemí

Válka měla pochopitelně dopad i na civilní sektor, respektive situaci v zázemí. V tomto ohledu se ovšem dohodové mocnosti a členové Trojspolku lišili. Mezitím co v Británii, Francii či Itálii nebyl ohrožen import¹⁵² jak suroviny, tak hotových výrobků ze zahraničí, v případě Německa nebo Rakousko-Uherska byla situace jiná. Ve státech Dohody lidé měli k dispozici relativně stejný sortiment jako před válkou, ve sbírkách ho mohli darovat k odeslání mužům na frontu a obecně se tedy nedalo hovořit o nouzi. Naopak přístup Trojspolku ke světovému obchodu byl omezený a jeho členové se tak museli omezit především na vlastní produkci.

V habsburské monarchii byl tento problém do jisté míry anulován okupací Bosny a Hercegoviny v roce 1878, respektive anexí z roku 1908. Díky zdejší vysoké produkci mohla monarchie před válkou tabák i vyvážet a ani po jejím vypuknutí nehrozil akutní nedostatek. Z důvodů odlivu pracovních sil a postupného vyčerpávání se hospodářství však přesto postupně docházelo nejen k poklesu kvality, ale nakonec i kvantity. Ještě v roce 1915 bylo sice možné v Předlitavsku sehnat většinu předválečného sortimentu, ale od roku 1916 se již výběr až do konce války pouze zužoval.¹⁵³ V roce 1918 už je situace výrazně komplikovanější. Vzhledem k problémům se zásobováním se stává, že někde je tabáku dostatek¹⁵⁴ a jinde už téměř není.¹⁵⁵ Do jisté míry to souvisí i se snahou udržet zásobovaná velká města, která drží nad vodou jinak již kolabující válečné hospodářství. Z tohoto důvodu dochází k účelovému, ale i nevědomému ignorování potřeb různých oblastí říše a mezi místy vzdálenými pouhé desítky kilometrů mohla existovat obrovská zásobovací propast. Tak či onak však bylo možné dostat pouze několik základních variant a to bylo vše.

Byla by však chyba zužovat tyto problémy pouze na poražené státy. Ani přístup ke světovým oceánům a obchodu nedokázaly kompenzovat hospodářské vyčerpání

¹⁵² Fakticky se to vztahuje i na carské Rusko, ale tamější situace byla velmi specifická.

¹⁵³ MACKOVÁ, Marie. *To byla c.k. trafika.*, s. 109.

¹⁵⁴ VALNÍČEK, Svatopluk. *Vzpomínky na Velkou válku.*, s. 20–21.

¹⁵⁵ Více nejspíše trpěly venkovské a maloměstské oblasti. Např.: KONEČNÝ, Miloš. *Když naši dědové bojovali a umírali v I. světové válce: 1914-2014.*, s. 29.

dohodových mocností. Je nutné si uvědomit, že kromě sbírek na tabák jich zde existovalo obrovské rozpětí a to včetně válečných dluhopisů, bez kterých by fakticky nebylo možné konflikt financovat. Ani peníze občanů a jejich ochota odpouštět si stále více „komfortu“ nebyla nekonečná. To je také jedním z důvodů, proč byl vstup Spojených států do války klíčový. Zásobování, jež měli Američané k dispozici, bylo čerstvé a síla podpůrných organizací typu Y.M.C.A. znamenala pro válečné snažení obrovskou vzpruhu. Přes všechny potíže ale lze s jistotou říci, že v roce 1918 byl výběr kuřiva v Londýně na hony vzdálený tomu Vídeňskému.

4.7 Formující dekády 20. století

První dvě dekády dvacátého století pro fenomén kuřáctví znamenají především definitivní konec století předchozího a významný předěl v podobě první světové války. Mezitím, co v období do roku 1914 lze sledovat plynulý vývoj vycházející z předchozích tradic, válečný konflikt tento vývoj prudce urychlil a přinesl i řadu nečekaných změn.

Armáda v těchto procesech hrála obrovskou roli. Již v průběhu 19. století se z ní vytvořila relativně uzavřená skupina, která, kromě jiného, byla majoritně kuřácká a šířila tento návyk mezi nově příchozí. To vytvářelo ideální prostředí pro jeho masivní rozšíření díky mobilizaci v době vypuknutí konfliktu. Válečná realita poté spolu se stejnoměrným zásobováním tabákovými tovary dokonala zbytek. Díky válce zažilo vzestup nejenom kouření obecně, ale obrovského úspěchu se dočkalo rozšíření cigaret.

Vliv, jaký měla válka na společnost, byl v tomto směru obrovský. Kuřivo se stalo symbolem vojáků, odpor vůči němu byl výrazně potlačen a v reklamě byly plně adoptovány vojenské motivy, jež napomohly dalšímu rozmachu tohoto odvětví. Nelze však opomenout prostý fakt, že válečný stav vytvořil velmi specifické podmínky, z nichž ne všechny mohly konec války přežít.

5. Meziválečné období

První světová válka je bez nadsázky jednou ze zlomových událostí 20. století, svým způsobem dokonce tou první a největší, neboť z určité perspektivy definitivně zanikl svět 19. století. Rozpady a oslabení impérií, nárůst nacionalismu, vznik nových států, proměny společnosti, technologický pokrok. To vše, spolu s děsivou zkušeností více než čtyřletého konfliktu s miliony mrtvých, utvářelo nové století. A obrovským způsobem transformativní období to je i pro dějiny tabáku, respektive kouření. Návrat všech zmobilizovaných mužů domů přenesl jejich zážitky, návyky i zkušenosti zpět do civilního života, který se také v průběhu války změnil. Větší emancipace žen začala měnit společenské poměry. Mašinérie propagandy vytvořila cestu pro masovou reklamu a válečné vyčerpání výrazně propojilo trhy po celém světě. Stejně jako v jiných ohledech měl i zde konflikt vliv na tabákový průmysl, konzumenty a společnost obecně.

5.1 Poválečná situace

Válka sice oficiálně skončila 11. listopadu 1918, to ale neznamená, že se lokálně nebojovalo i nadále. I kdybychom pominuli občanskou válku v Rusku, jenom ve střední a východní Evropě probíhají lokální konflikty až do roku 1921.¹⁵⁶ Pro spoustu mužů se tedy situace mnoho nezměnila. Například Y.M.C.A. rozšířila v průběhu let 1918-1919 své působení i na ruskou Sibiř, kde zásobovala své kantýny stejně jako na západní frontě – včetně kuřiva. Tyto zásoby nebyly určeny pouze pro československé legie a ruskou Prozatímní vládu (či další bělogvardějské skupiny), ale také pro intervenční vojska původem z Velké Británie, Francie a Spojených států.¹⁵⁷

Podobnou sháňku po tabákových výrobcích můžeme sledovat i u československých dobrovolníků na Slovensku. Rozpad habsburské monarchie

¹⁵⁶ Sedmidenní válka mezi ČSR a Polskem o Těšínsko, maďarsko-československá válka, polsko-sovětská válka, boje o nezávislost Pobaltských států a další.

¹⁵⁷ Byť jejich působení v Rusku bylo relativně krátké a nepříliš úspěšné.

fakticky ochromil do té doby jednotný vnitřní trh, což vedlo mimo jiné i k nedostatku cigaret a dalšího sortimentu. S postupným obsazováním slovenského území se ale dařilo získat pod kontrolu nejenom několik továren, ale také sklady se surovým i již zpracovaným tabákem. Očekávatelně toho vojáci využili a někteří velitelé se tak museli potýkat s mužstvem doslova přetíženým „získaným“ kuřivem.

Nová situace však nebyla limitována pouze na konfliktní zóny. I v zemích, kde se nebojovalo, a po skončení bojů i tam, kde ano, byly nové poměry citelně znát. V jakékoli statistice počtu kuřáků či spotřeby se na časové ose v letech 1914 až 1919/20 objevuje výkyv, který signalizuje raketový nárůst spotřeby.¹⁵⁸ Ještě podstatnějším faktem ovšem je, že se výrazně proměnil způsob konzumace – skokově vzrostla spotřeba cigaret a to především na úkor dýmkového tabáku.¹⁵⁹ Ačkoliv se již během války na tuto změnu reagovalo řadou úprav, tabákový průmysl zůstal spíše nepřipraven. Především v kontinentální Evropě to znamenalo nutný dovoz cigaret ze zahraničí a přizpůsobení výroby novým požadavkům.

¹⁵⁸ Hovoříme stále o euroatlantickém prostoru.

¹⁵⁹ PEJML, Karel. *Celý svět kouří: dějiny tabáku.*, s. 276.

5.2 Stát, společnost, armáda a kouření

Jak již bylo naznačeno výše, meziválečné období bylo obrovským způsobem determinováno právě skončeným konfliktem a jeho dopady na, ze všeho nejvíce, evropskou společnost. Kouření nebylo výjimkou. Statistický skok se netýkal pouze spotřeby, ale také struktury konzumace produktů. Tento fakt sice vypadal velice zřejmý krátce po skončení války, ale můžeme zároveň u tohoto trendu sledovat zakolísání. V prvních zhruba třech letech začala do té doby raketově rostoucí spotřeba klesat a dokonce i poměr spotřeby cigaret lehce poklesl. Lze pouze těžko odhadovat, zda se tak stalo v důsledku jejich nedostatku či zda se předváleční kuřáci¹⁶⁰ po návratu z fronty rozhodli vrátit ke svým návykům. Faktem zůstává, že oba výkyvy se přibližně v letech 1921 až 1923 začaly opět narovnávat a postupně se tak obnovil válečný trend, byť v mírnějším měřítku.

Bohužel nám z této doby stále chybí přesnější statistiky počtu kuřáků ve společnosti a je nutné opatrně kalkulovat. V letech těsně po válce ještě stále kouřilo naprosto marginální množství žen. U mužů byla ale kuřáků majorita a jejich návrat z fronty tento fakt u drtivé většiny z nich nezměnil. Například ministerstvo národní obrany ČSR, když vyjednávalo o obnovení dotovaného limitního tabáku,¹⁶¹ operovalo s tím, že v armádě je v té době 80% mužů kuřáků.¹⁶² Mohlo se však jednat o nejnižší možné číslo kvůli výpočtu ztrát pro tabákovou režii. Naopak v roce 1926 se odhadová čísla nekuřáků u různých jednotek a velitelství pohybovala pouze v jednotkách procent.¹⁶³ Reálné číslo tak pravděpodobně bude někde napůl cesty, ale pro civilní společnost ještě zřejmě o něco níže. Vzhledem ke stavu krátce po druhé světové válce, a tudíž dalším rapidním vzestupu, se odhad pohybuje někde nad 70%.

Je nutné si uvědomit, že v této době stále hovoříme pouze o mužské populaci. I ta nicméně začíná dosahovat svého maxima a hledá se směr dalšího růstu, minimálně

¹⁶⁰ Míněni ti, které klasifikujeme jako pravidelné kuřáky již v předválečné době, tedy převážně uživatele dýmkového tabáku.

¹⁶¹ Mezi léty 1921 až 1923, viz další podkapitola.

¹⁶² VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 173, sign. 8770/1, strojopis/rukopis, 53 s.

¹⁶³ Někde pouze 1 až 2%. (VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 689, sign. 76 1/1, -2, strojopis/rukopis, 84 s.)

tedy ze strany producentů tabákových výrobků. Cílovou skupinou se proto začínají stále více stávat ženy. Ty se již od konce 19. století objevovaly v reklamě a propagaci tabákových výrobků, přičemž ale nebyly považovány za potenciální konzumenty.¹⁶⁴ To se změnilo nejen díky ochotě hledat nové spotřebitele, ale především zásluhou emancipačních snah, jež i díky válce otevřely ženám dveře do mnoha do té doby zapovězených společenských pozic. S touto změnou přicházel i jiný pohled na ženy vykonávající činnosti považované dosud za čistě mužské, mezi něž se řadilo i kouření. Od poloviny dvacátých let se tedy postupně objevuje statisticky již významná skupina žen – kuřáček. Nepřímo tak vývoj spojený s první světovou válkou napomohl otevřít tabákový trh pro celou polovinu dospělé populace. Nelze ovšem pominout, že vliv v tomto směru měla neustále rostoucí rozmanitost sortimentu, především stále oblíbenějších cigaret. U těch bylo mnohem jednodušší vyrobit jemnější a slabší druhy, které primárně byly určeny začínajícím kuřákům a ženám. V průběhu třicátých let se nadále nabídka rozšiřovala a počet konzumentek pomalu, ale stabilně stoupal.¹⁶⁵

V pozdější fázi meziválečného období, jak je vidět i na příkladech výše, tak nebylo potřeba, aby armáda měla nějaký zásadnější vliv a přesto docházelo k dalšímu šíření návyku a růstu tabákového průmyslu. Navrátilivší se vojáci, spolu s pozitivním předválečným vývojem, zkrátka položili základ, na němž mohli producenti a prodejci nadále stavět.

Téměř setrvalý růst spotřeby ale stále neznamenal, že by celý průmysl existoval v nějakém společenském vakuu. Objevovaly se i hlasy, jež proti kouření bojovaly, a to různými způsoby. Většinou se tito lidé sdružovali do spolků, podobných těm z 19. století či těm, které se snažily bojovat s oblibou alkoholu ve společnosti. Tyto spolky měly obvykle relativně jednoduché stanovy, scházeli se v nich lidé striktně protikuřáckých postojů a jejich cílem bylo vyvíjet tlak na státní i nestátní instituce za cílem dosáhnout omezení či přímo zákazu kouření. Těmi zahraničními, obvykle již déle

¹⁶⁴ GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře: člověk a kouření od úsvitu dějin až po současnost.*, s. 335-345.

¹⁶⁵ KRÁLÍKOVÁ, Eva. *Diagnóza F17: závislost na tabáku.*, s. 15.

existujícími uskupeními, byl podnícen i vznik jejich československé obdoby. Tzv. *Liga nekuřáků v Československu* nemohla svoji inspiraci popřít už v samotném názvu.

Argumentace těchto sdružení se v jistém smyslu od předválečné éry nezměnila. Vzhledem k nedostatku hlubších lékařských studií¹⁶⁶ sice nebylo možné škodlivost kouření výrazněji konkretizovat, přesto zde nějaké povědomí existovalo. V odůvodňování různých požadavků to ale hrálo překvapivě až sekundární roli. Primární úlohu přebíral v mnoha případech morální aspekt věci. Nejspíše pod vlivem toho, že tyto spolky často vyrůstaly z členské základny, která byla silně konzervativní a radikálně se vymezovala proti jakýmkoli neřestem. Nepochybně k tomu přispíval i náboženský přesah, jež nechyběl u řady spolků.

Konkrétně se argumentace zdravím odkazovala na horší fyzické výkony kuřáků, potíže se srdcem, kuřácký kašel a riziko řady nemocí, z nichž ovšem ne všechny s kouřením opravdu souvisely. Mezi negativní důsledky kouření mělo patřit také odplivování, hromadění nepořádku (popelníky apod.) či zápach.¹⁶⁷ Tímto už ale fakticky důvody přechází k oné morální rovině. Kouření bylo spojováno s alkoholem, karbanem, prostopášností, hlučným a nevybíravým chováním a řadou dalších nemravností. Právě ty byly takovými to spolky zavrhovány a jejich veřejná prezentace a tolerance se jim staly trnem v oku.

Na druhé straně „barikády“ zde máme vojáky, či spíše velení,¹⁶⁸ a jejich zdůvodňování důležitosti tabákových tovarů pro armádu. Jedním z klíčových bodů byla strážní služba.¹⁶⁹ Kouření bylo považováno za skvělou pomoc k jejímu řádnému vykonávání, přičemž se mělo jednat o jednu z lehčích částí vojenského života. Zároveň se ovšem zdůrazňovalo, že taková služba se musí vykonávat kdekoli, za jakéhokoli počasí a podmínek. Dalším bodem bylo samotné poslání vojáka, tj. podrobení se vši trýzni i obětím k obraně vlasti neznajíc „strachu ani bázně“. Z pohledu velení byly

¹⁶⁶ Případně jejich neprůkazných výsledků na základě špatně zvolených laboratorních metod. (KRÁLÍKOVÁ, Eva. *Diagnóza F17: závislost na tabáku.*, s. 15-16.)

¹⁶⁷ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 689, sign. 76 1/1, -2, strojepis/rukopis, 84 s.

¹⁶⁸ V případě Československa tedy i samotné ministerstvo.

¹⁶⁹ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 173, sign. 8770/1, strojepis/rukopis, 53 s.

takové zásluhy nevyčísitelné finančními prostředky a stát je proto neměl váhat poskytnout. Obzvláště když například požadavkem pro obnovení limitního tabáku byl pouze prodej za výrobní cenu.

Obrovskou roli v tomto postoji a jeho argumentaci hrála Velká válka. Budu-li citovat *Politickou kancelář MNO*: „*Význam tabáku pro vojsko, jak ukázala světová válka jest nedocenitelný a výsledky dobré služby jsou státu mnohonásobným úrokem z kapitálu, vydaného na levnější kuřivo pro vojsko.*“¹⁷⁰ Zdůvodnění dále pokračovalo v tom smyslu, že nelze ani vyjádřit zvýšenou výkonnost vojáka, který je zásoben dobrým a levným kuřivem.¹⁷¹ Vzhledem k faktu, že téměř všechny armády v meziválečném období vycházely ze zkušeností světového konfliktu, byla tato argumentace všeobecně sdílená. Ostatně majorita všech kádrů vycházela z vlastní praxe a válečného prožitku.

V obecné rovině se tak v meziválečném období mísí několik faktorů, jež podporují růst kuřáctví ve společnosti. Jednak jsou to prožitky a návyky mužů, kteří se vrátili z fronty, dále společenské změny, jež snižují „stigma“ pro ženy – kuřačky, a v neposlední řadě také intenzivní rozšiřování sortimentu a marketingu, k němuž se uchylují producenti tabákových výrobků. Ti totiž dostali díky shodě okolností mimořádnou příležitost a plně se jí dokázali chopit. V Evropě tato změna není tak radikální, ale ve Spojených státech se zásluhou války pomyslné kormidlo úplně otočí a z průmyslu, jemuž hrozil tvrdý dopad prohibice, se opět stalo silně rostoucí odvětví.

¹⁷⁰ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 173, sign. 8770/1, strojopis/rukopis, 53 s.

¹⁷¹ A samozřejmě v dostatečném množství.

5.3 Československo a jeho armáda

V nově vzniklém Československu byla situace přesně taková. Československá tabáková režie, „nástupce“ té rakouské, se potýkala v letech těsně po válce s neschopností plně vyhovět poptávce domácí populace. Nepříjemné situaci tak musel ulevit například *Československý odbor Y.M.C.A.*, jenž se nabídl dovézt do nové republiky tabákové výrobky určené k prodeji vojákům v jejich kantýnách, a to dokonce za nákupní cenu.¹⁷² Ministerstvo národní obrany ovšem muselo intervenovat jak u předsedy vlády, tak ministra financí, aby tyto dodávky byly zproštěny cel,¹⁷³ protože jejich výše stoupala a tato nabídka byla pro armádu velmi vstřícná. Ministerstvo financí se zpočátku vzepřelo, neboť vzhledem k rostoucím cenám tabáku, a jeho nedostatku,¹⁷⁴ existovala značná obava, že se s tímto dovozem začne šmelit. Nakonec však ustoupilo a fakticky přiznalo, že navýšení domácí produkce bude spíše dlouhodobou záležitostí.¹⁷⁵

Důležitost kuřiva pro prvorepublikovou armádu potvrzují i další rozhodnutí z první poloviny 20. let. Již na počátku roku 1920 byla navýšena pohotovostní zásoba dvou surovin pro případ mobilizace. Těmito surovinami byly kuchyňská sůl a tabákové výrobky.¹⁷⁶ V téže době se navíc rozmnožily stížnosti vojáků na nedostatek tabáku na dovolené.¹⁷⁷ Vzhledem k tomu, že se jim nakonec vyšlo významně vstříc, muselo jich přicházet značné množství. I při mobilizaci armády na podzim 1921 se opět mezi stěžejními body přípravy zvýšených dávek pro mužstvo objevují cigarety a dýmkový tabák.¹⁷⁸ Problém s tabulkovým rozdělením kuřiva se objevoval i s reformami hodnotí

¹⁷² VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 107, sign. 79/17, strojopis, 13 s.

¹⁷³ I zde můžeme nalézt příklad problémovosti sjednocování zákona pro celé Československo. V roce 1922 muselo ministerstvo financí vydat opatření k zákonu „o licenčních poplatcích z tabáku a tabákových tovarů“ speciálně pro Slovensko a Podkarpatskou Rus, neboť se zjistilo, že místní úřady často stále dodržovaly uherské předpisy. Ty byly ale v rozporu s těmi českými, které pouze novelizovaly ty předlitavské.

(VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 28, č. j. 6311, strojopis, 2 s.)

¹⁷⁴ Ten byl potvrzen i rozkazy MNO z února 1920, kdy byly důstojníkům povoleny odběry dýmkového tabáku, ale cigarety se ani jim z důvodu nedostatku nevydávaly.

¹⁷⁵ Tabák z tohoto dovozu se dokonce někdy v březnu 1919 dostal na žádost mjr. Sheldona (representanta vlády Spojených států) do rukou i horníkům na Kladně.

¹⁷⁶ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 84, sign. 36/13, strojopis/rukopis, 4 s.

¹⁷⁷ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Věcný věstník 1920, str. 48, Výnos č. 107 (6. 2. 1920)

¹⁷⁸ VÚA - VHA Praha, fond Velitelství 3. divize, Rozkazy 1921, Divisijní rozkaz čís. 81

v československé armádě. Například při změně poddůstojnických hodností se prvně objevují rotmistři, na něž se ovšem dosavadní tabulky nevztahují a přiznání nároku na kuřivo se tak musejí nejdříve domáhat.¹⁷⁹

Největší systematickou změnou pro novou armádu je nicméně vyjednávání dodávek „limitního“ tabáku, které probíhalo od konce roku 1921 až do jara 1923.¹⁸⁰ Vzhledem ke zlepšení zásobovací situace v Československu se začalo volat po obnovení právě tohoto, původně habsburského, „*privilegia*“. Tabáková režie a ministerstvo financí se snažily obnově prodeje dotovaného tabáku zabránit, nicméně ministerstvo národní obrany s podporou předsedy vlády tuto prioritu prosadili.¹⁸¹ Argumentace MNO byla v tomto směru ostatně rozhodná a všeřikající: „*Vojín chrání majetek celého národa, není tedy zlevnění jeho kuřiva jen uznalostí vojenské správy, nýbrž celostátní a zejména finančního fisku, jehož prospěch jest pouze klidným hospodářským vývojem podmíněn a zaručen.*“¹⁸² Přesto přímo nedošlo k návratu předválečného stavu.¹⁸³ V důsledku změny struktury prodejů se nyní kromě dýmkového tabáku musely pod limitní tabák zařadit i některé cigarety. Vrcholným potvrzením důležitosti tohoto průmyslového odvětví bylo zařazení továren na tabák do „Seznamu důležitých podniků pro rok 1923“.¹⁸⁴ To znamenalo nejen, že patřily mezi strategicky chráněné závody, ale především to jejich zaměstnance zprošťovalo vojenské služby v případě mobilizace a války.

Spolu s výše uvedenými změnami se ale vytvořily problémy nové. Jednalo se především o kouření uvnitř budov, na které čas od času přicházely stížnosti buď od zde pracujících nekuřáků či zvenčí. V roce 1924 tak došlo k zákazu kouření nejprve

¹⁷⁹ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 170, sign. 8518, strojopis, 1 s.

¹⁸⁰ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 173, sign. 8770/1, strojopis/rukopis, 53 s.

¹⁸¹ Vyjednávání probíhalo především na schůzích ministerské rady. (VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 317, č. j. 54 712, strojopis, 6 s.)

¹⁸² VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 173, sign. 8770/1, strojopis/rukopis, 53 s.

¹⁸³ Co však zůstalo, podobně jako celá tabáková režie, bylo rozšíření nároku na limitní tabák i na četnictvo a finanční stráž. V tomto ohledu zůstala nová republika věrná odkazu monarchie.

¹⁸⁴ Zdá se však, že na tomto seznamu zůstaly i v dalších letech. (VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 338, č. j. 1706, strojopis, 1 s.)

v písárnách a manipulačních místnostech,¹⁸⁵ později také ve všech úřednách vojenské správy.¹⁸⁶ Zároveň se v roce 1926 otevřela diskuse, jež řešila kouření v kasárnách, především ve světnicích mužstva.¹⁸⁷ Za tímto postupem stáli z části vojáci – nekuřáci, z části také tlak vnějších organizací, jakou byla například *Liga nekuřáků v Československu*. K té se přidala i *Společnost Československého Červeného kříže*, tedy místní část organizace, která paradoxně ještě osm let předtím neváhala vojákům na frontu kuřivo dodávat v rámci svých balíčků.

Vše bylo nakonec vyřešeno relativním kompromisem. V novějších kasárnách se mohlo kouřit pouze v povolených místnostech (společenské místnosti, kantýny apod.) či venku, v těch starších, kde byly spárny zároveň využívané i jinak, se smělo kouřit pouze do určité hodiny, následně se před večerkou větralo a kouřit se nesmělo až do ranního budíčku. Snaha vytvořit nekuřácké světnice u velkého množství útvarů ironicky ztroskotávala na nedostatku takových lidí v jednotce,¹⁸⁸ přičemž se objevily i případy, kdy nekuřáci takové řešení odmítali.

Důrazný zákaz kouření jinak platil pro vcelku samozřejmé prostory – ošetřovny, jídelny, dílny, stáje, tělocvičny či některé učebny. U většiny těchto prostor se ale nejednalo o novinku, kouřit se zde nesmělo již před tímto opatřením. Obecně se však umožňovalo kouřit na chodbách, byly k tomu ostatně vybaveny velkým množstvím popelníků,¹⁸⁹ což do značné míry negovalo účinky zákazu kouření v místnostech. Z logických důvodů se nesmělo již dříve kouřit ani v dřevěných ubikacích, kterých bylo u jednotek stále dost.

Stížnosti, především ze strany *Ligy nekuřáků v Československu*, přicházely i později, nicméně obvykle se vztahovaly k nedodržování předpisů, případně měly za cíl

¹⁸⁵ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 8636, sign. 22 2/2 (sběrný spis – obsahuje sign. 76 1/1 2 (1924); 76 1/1 (1925) a 76 1/5 (1927)), strojopis/rukopis, 14 s.

¹⁸⁶ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 8636, sign. 22 2/2 (sběrný spis – obsahuje sign. 76 1/1 2 (1924); 76 1/1 (1925) a 76 1/5 (1927)), strojopis/rukopis, 14 s.

¹⁸⁷ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 689, sign. 76 1/1, -2, strojopis/rukopis, 84 s.

¹⁸⁸ Tamtéž.

¹⁸⁹ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 8636, sign. 22 2/2 (sběrný spis – obsahuje sign. 76 1/1 2 (1924); 76 1/1 (1925) a 76 1/5 (1927)), strojopis/rukopis, 14 s.

ještě více zákazy rozšířit. Zdá se však, že po uzpůsobení předpisů mezi léty 1924 a 1927 ztrácely tyto nároky legitimitu. Největší tlak v roce 1926 zřejmě vytvořila situace, kdy právě výtky *Ligy* podpořili nekuřáci v armádě peticí. Těm ale nejspíše změny dostačovaly a až do začátku druhé světové války tak k žádným dalším systematickým opatřením nedošlo.

5.4 Mírová reklama a ústup propagandy

První světová válka znamenala v mnoha ohledech významný předěl pro tabákový průmysl i mimo samotnou spotřebu. Rozjetí propagandistické mašinérie „otevřelo stavidla“ pro masovou reklamu a vnuklo jí i řadu nápadů. Ne snad, že by před válkou žádná reklama neexistovala, ale měla obvykle výrazně méně agresivní formu a bylo jí méně. Během války se i díky propagandě do symboliky definitivně včlenil voják – kuřák. Cigaretám se ostatně v průběhu války začalo říkat „*Soldier's smoke*“ a toto označení se používalo ještě i po válce. Producenti tabákových výrobků velice rychle pochopili, jaká příležitost se jim naskýtá, a začali tuto stylizaci využívat.

Kuřivo, tak jak se stalo v průběhu války znakem bojově připraveného vojáka, se nyní stalo (mimo poražené státy samozřejmě) symbolem vojáka vítězného.¹⁹⁰ Šikovné kombinace oblíbených předválečných motivů s těmi vojenskými navíc umožňovaly i po skončení konfliktu tuto propletenou symboliku zachovat. Obecně je meziválečné období fází, kdy propaganda, především díky míru, téměř neexistuje a reklama naopak prudce vzkvétá.

Dvacátá a třicátá léta jsou také příkladem toho, jak některé motivy v zásadě nestárnou. Prvním z nich je motiv exotična, orientu či dokonce Dálného východu. Navzdory tomu, že tabákové tovary mohly být, a z velké části byly vyráběny, v domácích továrnách, neztratilo kuřivo nikdy punc něčeho dovezeného z dálky. Platilo to sice pro některé druhy (doutníky, některé cigarety) více než pro jiné (dýmkový tabák), ale přesto tento dojem setrval. Kromě samotné grafiky na obalech či v reklamě to bylo možné sledovat i v pojmenovávání jednotlivých značek. Ani ve vnitrozemském, středoevropském státě jako Československo, tomu nebylo jinak, a daly se zde zakoupit kupříkladu cigarety s názvem *Egypt*¹⁹¹ nebo doutníky *Kuba, Havana Grade, Portorika* či *San Felix*.¹⁹²

¹⁹⁰ Viz příloha 4.

¹⁹¹ PEJML, Karel. *Celý svět kouří: dějiny tabáku.*, s. 228.

¹⁹² HRYCH, Ervín. *Slavná historie tabákového dýmu.*, s. 114.

Dalším přetrvávajícím motivem byli také námořníci, což do jisté míry souviselo jak s exotickými dálkami, tak všeobecně akceptovaným obrazem námořníka jako člověka v uniformě s dýmkou či alespoň žvýkajícího tabák. Tento námět byl pochopitelně podstatně rozšířenější v zemích s přístupem k moři a ponejvíce ve Velké Británii, kde i v meziválečném období takovýchto nových designů můžeme najít celou řadu.

Stále rozšířenější motivem jsou také ženy. Ty se sice také objevovaly na obalech již před válkou, ale většinou se jednalo o ženy cizí, taktéž exotické. To se nyní stále více mění a do popředí se dostávají výrazné, emancipované, provokující ženy „běžného vzezření“, tedy již ne cizinky.¹⁹³ Poválečná nestabilita společenských poměrů a „bouřlivá 20. léta“¹⁹⁴ vedly k posunu vnímání takovým způsobem, že to, co bylo ještě na přelomu století nemyslitelné, stávalo se nyní standardem.

Kromě přetrvávajících námětů se ale rodily i nové a část z nich vycházela právě z válečného odkazu. Ten mohl poukazovat na konkrétní jednotku, událost či místo, případně na nějaké vojenské síly.¹⁹⁵ V Československu takové odkazy nesou například cigarety *Letka*,¹⁹⁶ s obrázkem dvouplošníků, a ikonické *Legie*, se zdobeným nápisem.¹⁹⁷ V tomto smyslu zůstávala vzpomínka na konflikt v živé paměti a reklama takového typu měla zajistit prodejnost skrze svoji ikoničnost.

Přesto válečný odkaz vcelku rychle upadá do pozadí. Rostoucí trh a konkurence vedou největší producenty k „válce“ o zákazníky. Cigarety opět podtrhují svůj obsah (tabákové směsi), původ či „konstrukční specialitu“ (různé filtry apod.). Snaží se být symbolem svobody a nezávislosti. K tomu pomáhá i kouření žen, neboť tento apel cílí

¹⁹³ Viz například slavná fotografie Mana Raye z roku 1924, na které pózuje Peggy Guggenheimová s typickou cigaretou na dlouhém náústku. (Peggy Guggenheim in a Poiret Design by Man Ray. *VINTAGE PHOTOGRAPHY* [online]. [cit. 2019-08-07]. Dostupné z: <https://retro-vintage-photography.blogspot.com/2012/09/peggy-guggenheim-in-poiret-design-by.html>)

¹⁹⁴ GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře: člověk a kouření od úsvitu dějin až po současnost.*, s. 235.

¹⁹⁵ Námořnictvo, letectvo, námořní pěchota a další.

¹⁹⁶ Viz příloha 6.

¹⁹⁷ Obojí GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře: člověk a kouření od úsvitu dějin až po současnost.*, s. 294.

velmi často právě na ně. V celkovém zaměření designu a reklamy ale existovaly rozdíly nejen mezi kontinenty, ale i jednotlivými zeměmi. Kupříkladu tradičně konzervativní Britové stále nakupovali cigarety s motivy vzdálených zemí, známých osobností či domácími, až všedními scénériemi. Oproti tomu ve Spojených státech se po první světové válce rozpoutal boj o majoritu na trhu. O ten bojovaly značky Camel, Lucky strike a Chesterfield. A v tomto souboji už odkaz na válku, či vojáky, nelze nalézt žádný.

Vedle reklamy pak k opětovnému probuzení propagandy dochází až koncem třicátých let, kdy se znovu vojenské motivy začínají objevovat v reklamě. Československá armáda se v tomto směru ale kupříkladu rozhodla příliš pozdě. Či snad spíše z úplně jiných důvodů než je běžné. Po zabrání Sudet na podzim 1938 totiž výrazně ochabla morálka nejen vojska, ale i civilního obyvatelstva a tak se ministerstvo národní obrany rozhodlo vyslat v prosinci 1938 důstojníka na státní tabákovou režii. Ten zde měl zjistit „možnosti propagace armády vkládáním obrázků jednotlivých zbraní s textem do krabiček s cigaretami a doutníky“.¹⁹⁸ Tehdejší komerční ředitel tabákové režie očividně vyšel armádě vstříc a sám navrhl využít kuřivo výstavní, které se rychleji rozprodá. Tak, jak jsem však již naznačil, plán zřejmě nikdy nedošel k realizaci, neboť jednání byla zahájena příliš pozdě.

¹⁹⁸ VÚA - VHA Praha, fond MNO, Hlavní štáb, oddělení branné výchovy, karton 337, sign. 28 2/15, strojopis, 3 s.

5.5 Intermezzo 20. a 30. let

Pokud bych měl nějak označit meziválečné období, nejspíše by to byl „nádech k dalšímu skoku“. Jedná se o dobu, která naplno profituje ze zemětřesení, jež přinesla válka, ale přitom se od ní dokáže postupně téměř úplně oprostít a minimálně v rámci fenoménu kuřáctví přinést několik zlomů sama o sobě. Dokladem unikátnosti může být i to, že celé odvětví nakonec přežilo nejen poválečný pokles produkce, ale i velkou hospodářskou krizi, která se jinak promítla do téměř každého sektoru podstatně hlubším propadem či dokonce krachem.

Zároveň však po celou dobu nemizí jasné propojení mezi vojáky a tabákem. Zastoupení kuřáků v armádě je stále větší než v civilní populaci,¹⁹⁹ a i samotné postavení tabákových výrobků jakožto klíčové suroviny pro bojeschopnost mužstva je naprosto výjimečné. A to i přes odpor, který se přeci jen formuje především zvenčí, podobně jako před Velkou válkou, ze strany protikuřáckých spolků a organizací. Podobnost situace ovšem narušuje například změna postoje Červeného kříže, což lze nicméně odůvodnit i tím, že předešlý postoj byl do jisté míry vynucen probíhajícím válečným konfliktem.

Ze statistického pohledu tedy dochází k potvrzení dlouhodobých trendů z předválečného období, ale posílených o následky války, společenské změny a obrovský rozmach reklamní mašinérie, jejíž přizpůsobení a proměna zůstává dodnes do jisté míry nespravedlivě přehlížena.

¹⁹⁹ Respektive populaci jako celku. Tento průměr ale vojáci vlastně také zvedají, proto tato formulace.

6. Druhá světová válka a „zlatá éra“

Vypuknutí druhého světového konfliktu bylo pro některé stejně očekávané jako pro jiné překvapivé. Lidská společnost se sice za oněch 20 let v mnoha směrech výrazně změnila, ale myšlení zůstalo velmi podobné, především však přetrvaly nepřekryty domnělé i reálné krivdy způsobené válkou poslední. V takovéto situaci, navíc posílené návratem některých „velkých hráčů“ k moci, nemluvě o několika nových, válečný konflikt nebyl nelogickým vyústěním situace.

Většina států se na tuto eventualitu více či méně připravovala, což ovšem neznamená, že finální rozsah mnohé z aktérů nepřekvapil. A ačkoli bychom jistě paralely s rokem 1914 našli, situace byla přece jenom významně rozdílná. Z perspektivy výrobců kuřiva by se téměř dalo říci, že se jednalo o pozitivní vývoj. Vzhledem ke zkušenostem z poslední války a následujících let nutně musely hlavou podnikatelů proběhnout myšlenky očekávající navýšení výroby a tedy i zisků. Takové výsledky, jaké pro ně válka měla, si ale pravděpodobně dokázali představit jen stěží.

6.1 Armády, cigarety a druhá světová válka

Navzdory všem snahám válce zabránit se na ni většina států snažila co nejlépe připravit. To neznamenalo pouze vyzbrojení a výcvik, ale i výstroj a menáž, bez které bojeschopná armáda nemůže existovat. V první světové válce se naplno ukázalo, jak důležitý je pro vojáky tabák a jaké jsou jeho výhody i nevýhody. Meziválečný vývoj pak znamenal inkorporování tohoto průmyslového odvětví mezi ty strategické – ty, bez kterých válčit nelze.

Během oněch dvou dekád se také opět plně zakořenila nejen představa, ale především realita vojska jako silně kuřáckého prostředí. Z odhadových čísel se počty kuřáků musely pohybovat vysoko nad 80%, zřejmě i až nad 90%. Takové prostředí se automaticky udržovalo nejen vnitřně, ale i z vnějšku, neboť odpor vůči tomuto faktu

téměř neexistoval. Civilní společnost byla v tomto směru v souladu se svojí ozbrojenou složkou, a navíc to fakticky podporovala.

Druhá světová válka tak navzdory opatrnému negativnímu tlaku ze strany medicíny a občanských spolků začala v konstelaci sil, kde kuřivo bylo pevnou součástí vojákovy výstroje a jeho zásobení jím bez odporu akceptovanou záležitostí.

Oficiálně tomu ale nebylo všude. Ironickým řízením osudu to bylo nacistické Německo, kde byl tlak proti kouření největší. Obrovský podíl na tom měla právě NSDAP, respektive sám Hitler.²⁰⁰ Ten sám kouřit přestal, a v době, kdy se ve vědeckých kruzích začaly objevovat studie dokazující škodlivost kouření,²⁰¹ prosazoval, aby se v rámci rasových a dalších opatření dostalo i na omezení a postupné potlačení kuřáctví ve společnosti. Díky tomu zde vzniklo velké množství propagačních materiálů a návrhů, ale většina nikdy nebyla použita a ani nedošlo k legislativním krokům, které by vůči konzumaci tabáku zakročily.²⁰² V meziválečné realitě Německa tomu ale bylo spíše naopak, a to i v rámci NSDAP²⁰³ a na stranu napojených uskupení. Například organizace SA měla celou řadu vlastních značek cigaret, označovaných jako *Sturm-Zigaretten*.²⁰⁴ V průběhu války samozřejmě nikoho ani nenapadne, že by vojáci cigarety mít neměli²⁰⁵ a i když už Německo prohrává a hospodářsky se začíná potápět, je stejně

²⁰⁰ Ten byl ostatně znám i například pro své vegetariánství, které hlasitě propagoval a vnucoval svému okolí.

²⁰¹ Jednalo se většinou o malé testovací vzorky, navíc stále chyběly statistiky s dlouhodobým pozorováním, takže se spíše hovořilo o střednědobých efektech na plíce, srdce a svalstvo. Navíc řada německých studií nikdy nebyla dokončena, z části také díky odsunutí takových výzkumů na druhou kolej v průběhu války.

²⁰² BACHINGER, Eleonore, Martin MCKEE a Anna GILMORE. Tobacco policies in Nazi Germany: not as simple as it seems. *Public Health* [online]. 2008, **122**(5), 497-505 [cit. 2019-08-09]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2441844/>

²⁰³ Göring byl znám pro svou lásku k doutníkům a jak Himmler, tak Goebbels kouřili cigarety. Ty si oblíbila i Goebbelsova manželka a oddávala se jim i samotná Hitlerova družka, Eva Braunová.

²⁰⁴ Viz např.: Blasewitzer Straße 15 - Werbung. *Altesdresden.de: das alte Dresden in Bildern Haus für Haus* [online]. [cit. 2019-08-09]. Dostupné z: http://www.altesdresden.de/index.htm?get_haus=blas015

²⁰⁵ Nemluvě o tom, že „pýcha německé armády“, jednotky SS, mají často v dodávkách přednost a za konkrétních podmínek jich dostávají i více. (

jako za první světové války důraz na to, aby mužstvo mělo co kouřit, prioritní až do samého závěru.²⁰⁶

Jak však již bylo zmíněno, jednalo se o výjimečný případ. Ve většině států sice podobné studie existovaly také, ale povětšinou nebyly ani příliš vážně brány v potaz. Ukázkovým příkladem budiž britská armáda. Velké množství předpisů a regulí se spokojilo s konstatováním, že na toto téma existuje mnoho názorů a nedoporučuje se začínat, pokud již člověk nekouří.²⁰⁷ Pokud ano, je doporučována čistá dýmka s míchaným tabákem a mužstvo je odrazováno (pokud si to kdy ovšem četlo) od nejlevnějších cigaret. V textu se sice objevují i konkrétní problémy, jež kouření může způsobovat, ale nejsou od zbytku textu nijak odlišeny.

Je pravdou, že některé předpisy varují výrazněji před těmito negativy, v jednom se dokonce explicitně píše, že nikotin je jed.²⁰⁸ Na druhou stranu další předpis komentuje i jeho blahodárné psychologické účinky a na závěr konstatuje, že takto rozšířený návyk není možné jen tak zastavit.²⁰⁹ Ve stejném předpise je dokonce možné nalézt tabák i v sekci s jídlem, kde se zmiňuje jeho využití právě v případě nedostatku potravin.²¹⁰ Zde je vhodné dodat, že tabák byl součástí přidělu,²¹¹ pokud se voják jako kuřák nahlásil, teoreticky mu tak mohl dojít ve stejnou dobu jako jídlo. Kromě toho se tabák objevuje také v příručkách pro důstojníky, kde se doslova píše: „*If small luxuries (cigarettes, cigarette papers, tobacco, matches, soap, tucker, ETA.) are practically unobtainable for your men, you can make yourself justifiably popular by getting them*

²⁰⁶ MORABIA, Alfredo. Anti-Tobacco Propaganda: Soviet Union Versus Nazi Germany. *American journal of public health* [online]. 2017, **107**(11) [cit. 2019-08-09]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5637694/>

²⁰⁷ VÚA - VHA Praha, fond Sběrka zahraničních předpisů – VB, karton 113, sign. 2380/113, Health Memoranda for Soldiers, s. 8

²⁰⁸ VÚA - VHA Praha, fond Sběrka zahraničních předpisů – VB, karton 113, sign. 2384/113, Health Memoranda for British Soldiers in the Tropics, s. 11 (Což je paradoxně naprosto chybné zjednodušení použité ve spojení se skvrnami, jež zanechává při kouření dehet a další zplodiny vzniklé při hoření obalu.)

²⁰⁹ VÚA - VHA Praha, fond Sběrka zahraničních předpisů – VB, karton 113, sign. 2356/113, Army Manual of Hygiene and Sanitation, s. 136

²¹⁰ VÚA - VHA Praha, fond Sběrka zahraničních předpisů – VB, karton 113, sign. 2356/113, Army Manual of Hygiene and Sanitation, s. 56

²¹¹ VÚA - VHA Praha, fond Sběrka zahraničních předpisů – VB, karton 113, sign. 2392/113, Regulations for the Allowances of the Army, s. 16

*somehow, anyhow.*²¹² Zdá se tedy, že od předchozího světového konfliktu se, alespoň v rámci vojenského prostředí, příliš mnoho nezměnilo.

Zároveň se přeci jen vyskytují situace, kdy kouření buď není dovoleno, nebo je i z logických důvodů nevhodné. To, že je kouření (a zacházení se zapalovačem apod.) zakázáno při převozu munice,²¹³ je rozkazem velmi samozřejmým. Že je zakázáno kouřit v kuchyni,²¹⁴ to je poměrně očekávatelné, byť zde už je možné o občasném porušení polemizovat. Zajímavé jsou v tomto směru ale například pokyny pro strážní službu u československých exilových jednotek, konkrétně Čs. výcvikového střediska na Středním východě. V rozkaze se přímo píše, že vojáci na stráži nesmí kouřit.²¹⁵ To je velmi neobvyklé, obzvláště pokud vezmeme v potaz argumentaci, která v tomto směru fungovala v prvorepublikové armádě. Že se jedná o zásadní odklon od zvyklosti, naznačuje i to, že v celém dokumentu s pokyny je dvojsloví „*nesmí kouřit*“ jako jediné podtrženo. V dalších písemnostech je pak toto opatření zdůvodněno následovně: „*Strážný si nesmí dovolit žádné pohodlí ani úlevu a musí se vystříhat všeho, co znáročňuje nebo zrušuje jeho bdělost, zejména nesmí kouřit, jíst ani se posadit nebo ulehnout.*“ Muselo se tedy jednat o konkrétní výjimku,²¹⁶ snad disciplinujícího charakteru, protože jinak z pramenů a fotografií víme, že mužstvo jinak kouřilo za všelijakých situací.

Vynikající srovnání navíc máme přímo s paměťmi plukovníka, později generála, Karla Klapálka, tehdejšího velitele čs. praporu č. 11. I z jeho zápisků lze zjistit, že se situace od předchozí války nijak zásadně neliší. Ve vojenském kině v Gedera-campu v roce 1940 se kouří, pije, pokřikuje a zpívá.²¹⁷ O Vánocích v poušti v roce 1942 si pro

²¹² VÚA - VHA Praha, fond Sbirka zahraničních předpisů – VB, karton 2, sign. 8/2, *The Fighting Soldier*, s. 18

²¹³ VÚA - VHA Praha, fond Sbirka zahraničních předpisů – VB, karton 99, sign. 2235/99, *Regulations for the Equipment of the Army, Part 1*, s. 66

²¹⁴ Například VÚA - VHA Praha, fond SV – Výcvikové středisko - Východní, karton 23, *Hygienická pravidla pro kuchyně*, 1 s.

²¹⁵ VÚA - VHA Praha, fond SV – Výcvikové středisko - Východní, karton 22, sign. III/92, *Prozatímní povinnosti stráže v táboře L/I*. (16. 9. 1940), 2 s.

²¹⁶ Zřejmě primárně pro strážní službu.

²¹⁷ Klapálek, Karel. *Ozvěny bojů*. Vyd. 2., V Našem vojsku 1., přeprac. a rozš. V Praze: Naše vojsko, 1966, s. 35. Paměti (Naše vojsko).

změnu poznamenává: „..., že každý příslušník jednotky dostal:...velký sáček pochutinové směsi cukroví, ořechů a sušenek... - Všeho bylo dost, i koláče byly, bonbóny, čokoláda, sardinky; kalendáře, čepelky i mýdlo; dopisní papír i tužky; moře cigaret.“²¹⁸ Tyto balíčky jednotce na frontu dorazily z Egypta, Palestiny a dalších míst. Ukazuje se tak, že i způsoby získávání kuřiva se příliš neodlišovaly.

I další formy jednání zůstaly stejné. Na podzim 1944, v bojích na Dukle,²¹⁹ například popisuje, jak jeho muži zraněnému německému zajatci dávají napít a poté právě cigaretu.²²⁰ Bylo tomu sice částečně z důvodu výslechu, ale nejednalo o úplně neobvyklé chování. Byť zde je zároveň nutné poznamenat, že vztahy mezi válčícími stranami byly v celkovém měřítku podstatně nenávistnější než za první světové války, a podepsalo se to i na jinak relativně solidárním chování k zajatcům.²²¹

Posledním příkladem, z dnešního pohledu těžko pochopitelného chování, je kouření raněných. Samotný Klapálek byl v únoru 1945 zraněn na hlavě střepinou z miny a konec svého prvotního ošetření popsal následovně: „Když jsem slezl z operačního stolu byl jsem hezky zpocený a do rovnováhy mě uvedl teprve pořádný stakan vodky a cigareta, kterou mi pohotově zapálila sestra.“²²² I během následující několikátýdenní rekonvalescence mu jedna ze sester „odpočítávala i cigarety“.²²³ Takovýchto případů je samozřejmě zdokumentováno velké množství, je však zajímavým dokladem, že se dají nalézt všechny i v rámci paměti jediné osoby.

O situaci v samotném Československu máme z válečné doby v zásadě pouze kusé informace. Víme, že v průběhu války byly cigarety, podobně jako další suroviny, prodávány pouze v omezeném množství na přidělové lístky, tzv. tabačenky. Okamžitě se tedy s tabákem rozšířil černý obchod, na němž byla jeho cena značná. S průběhem války se situace stále více zhoršovala, přičemž prioritně byly samozřejmě zásobovány

²¹⁸ KLAPÁLEK, Karel. *Ozvěny bojů.*, s. 131.

²¹⁹ Tou dobou již v hodnosti brigádního generála velel 3. československé samostatné brigádě v SSSR.

²²⁰ KLAPÁLEK, Karel. *Ozvěny bojů.*, s. 182.

²²¹ Viz příloha 7.

²²² KLAPÁLEK, Karel. *Ozvěny bojů.*, s. 206.

²²³ KLAPÁLEK, Karel. *Ozvěny bojů.*, s. 206.

vojenské jednotky, následně pravděpodobně další vybraná, především uniformovaná, povolání a zaměstnanci strategických podniků.²²⁴ V roce 1944 se situace zhoršila natolik, že bylo povoleno omezené pěstování tabáku doma, čehož řada lidí velice rychle využila.²²⁵ Vznikl tak tabák později známý jako „domovina“.²²⁶ Až do konce války se pak na celkovém úpadku zásobování nic nezměnilo. V jistém smyslu se tak situace blížila té z roku 1918.

Jako doklad až neskutečné podoby s Velkou válkou uvedu ještě jeden příklad z bojiště z Pacifiku. William Manchester zavzpomínal ve své knize *„Goodbye, Darkness“*²²⁷ na sebe a své spolubojovníky: *„Zablácený, neholený, uniformu mastnou a potrhanou, připomínal tuláka, což svým způsobem byl. Jako tuláci jsme neustále pokuřovali, cigarety v pouzdrech na zásobníky na opascích (kam perfektně zapadaly). Shrbení pod tíhou vybavení jsme vypadali jako mrzáci ve středních letech.“*²²⁸ Takovýto obraz by mohl být v deníku ze západní fronty roku 1917 a většina lidí by rozdíl nepoznala. V širším měřítku tak můžeme dosti bezpečně říci, že i za druhé světové války je prožitek drtivé většiny vojáků naprosto neoddelitelně spojen s těžkým kuřáctvím. Takovým, jež bylo systematicky podporováno ze strany armády, státu a, jak navážu v další podkapitole, reklamy.

²²⁴ Vzhledem k vnitřní struktuře Třetí říše byli i její občané na žebříčku jistě výše než obyvatelé Protektorátu a dalších okupovaných území.

²²⁵ Nebo zkrátka už jen od té chvíle nepěstovala načerno.

²²⁶ Neboli tzv. tabák „zabarácký“, dle toho, kde se často pěstoval. (PEJML, Karel. *Celý svět kouří: dějiny tabáku.*, s. 232-239.)

²²⁷ MANCHESTER, William. *Goodbye, darkness: a memoir of the Pacific War.* Boston: Little, Brown, c1980. ISBN 03-165-4501-5.

²²⁸ Překlad z: HOLMES, Richard. *Obrázky války: chování člověka v bitvě.* Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2011, s. 116. ISBN 978-80-7422-083-8.

6.2 Kouřící voják jako válečná ikona propagandy i reklamy

Období krátce před válkou znamenalo obrodu také pro vojenské motivy nejen na obalech, ale i v reklamě. Od poloviny 30. let lze tento trend sledovat především u amerických cigaret, přičemž ale část z nich je významně zaměřena na export do Evropy.²²⁹ Opětovně se množí motivy námořníků i dalších uniformovaných mužů, často v nepřesných uniformách, ale připomínajících důstojníky – s šavlí, pláštěm a bílými rukavicemi.²³⁰ A samozřejmě s cigaretou či celou krabičkou v ruce.

Koncem 30. let se tyto náměty objevují stále častěji a zdá se, že výrobci okamžitě využívají situaci podobnou té o 20 let nazpět. Ve Spojených státech je tak možné v roce 1940 vidět těchto obalů celou škálu, a to navzdory tomu, že samy ještě do válečného konfliktu nevstoupily. Byla na nich také znát jistá „romantizovaná“ představa – samopaly Thompson měly bubnové zásobníky, jako kdyby se jednalo o přestřelku s mafiány a obecná stylizace naznačovala spíše jisté dobrodružství než opravdový boj.²³¹

Zároveň lze v této době sledovat postupné odlišování britských a amerických značek. Mezitím co ostrovní značky si zachovávaly spíše jednoduché, předválečné motivy – malá loga, jednoduché geometrické tvary, spíše nezdobený text, zavedenější značky typu *Navy Cut*,²³² *Black Cat*, *Wild Woodbine*²³³ či *Gold Flake* sázely na ověřený design, který se často buď opravdu od předchozího světového konfliktu příliš nezměnil, nebo jej minimálně stále značně připomínal. V tomto ohledu se zdá, že britský trh byl konzervativní a rezervovaný, podobně jako sami obyvatelé. Ani v průběhu války

²²⁹ Především značka Chesterfield v průběhu boje o americký trh expanduje i do Evropy, kde vstoupila ve známost již za první světové války.

²³⁰ The Order of the Day... Chesterfields for MORE PLEASURE. In: *Stanford Research into the Impact of Tobacco Advertising* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z:

http://tobacco.stanford.edu/tobacco_web/images/tobacco_ads/war_aviation/ww2/large/wwii_07.jpg

²³¹ Watch our smoke... It's Chesterfield. In: *Stanford Research into the Impact of Tobacco Advertising* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z:

http://tobacco.stanford.edu/tobacco_web/images/tobacco_ads/war_aviation/ww2/large/wwii_04.jpg

²³² V tomto případě se jedná o druh cigarety vyráběný vícero producenty, nejznámější byly asi „*Player's Navy Cut*“.

²³³ Wild Woodbine cigarettes: 1939-1945: Australia. In: *The Australian War Memorial* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <https://www.awm.gov.au/collection/REL/08981.001?image=1>

nedošlo k žádné zásadní změně. Oproti první světové válce také chybí větší množství dochovaného materiálu k tzv. „*Tobacco funds*“, které pomáhaly muže na frontě kuřivem zásobovat. Přesto víme, že balíčky obsahující i kuřivo, existovaly – rozesílal je například *Australian Comforts Fund*,²³⁴ a zmínky se objevují i jinde.²³⁵ Jejich rozsah však zřejmě zdaleka nedosahoval tak velkých rozměrů.

Ve Spojených státech se reklamní kampaň rozvíjela velice dynamicky a dá se říci, že do jisté míry úplně vymazávala potřebu pro státní propagandu – minimálně, co se cigaret týče. Sice i zde se výrobci stále drželi designu, který pro ně vznikl ve dvou meziválečných dekadách, ale takovýto krok byl minimálně u velkých a ikonických značek naprosto pochopitelný. Výrobci tabákových tovarů se rozhodli pro jinou cestu a začali mohutně adaptovat kampaň postavenou okolo již existujících výrobků. To znamenalo především náměty na plakáty, tištěnou inzerci a často poměrně velký prostor v časopisech a dalších tiskovinách. V hlavní roli se samozřejmě objevovali vojáci, dokonce z různých odvětví – námořníci, letci,²³⁶ pěšáci²³⁷ i „mariňáci“. K nim se poté přidával obvykle text či náčrtek, lákající na tu či onu výhodu značky, která se zrovna propagovala.²³⁸

Americká reklamní mašinérie se v každém případě rozjela na plno a kromě obrovského množství výše zmíněných „jednoduchých“ reklamních motivů začaly vznikat i podstatně komplexnější. Některé byly vícestránkové a obsahovaly všechna odvětví, jiné poukazovaly na to, že jejich kouření pomáhá nejen vojákům „tam venku“, ale pracujícím „tady doma“. Úsilí zde ale nekončilo. Asi vrcholem byla obrovská

²³⁴ DENADIC, Hannah. Australian Comforts Fund, World War II, 1939-1946. *Museums Victoria Collections* [online]. 2011 [cit. 2019-08-10]. Dostupné z: <https://collections.museumvictoria.com.au/articles/10608>

²³⁵ Paměti gen. Klapálka a další.

²³⁶ Pair of Aces... back to back. In: *Stanford Research into the Impact of Tobacco Advertising* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: http://tobacco.stanford.edu/tobacco_web/images/tobacco_ads/war_aviation/air/large/air_1.jpg

²³⁷ Například: Meet Johnny Doughboy_EXPERT INFANTRYMAN. In: *Stanford Research into the Impact of Tobacco Advertising* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: http://tobacco.stanford.edu/tobacco_web/images/tobacco_ads/war_aviation/ww2/large/wwii_93.jpg

²³⁸ Viz příloha 8.

produkce reklamy ve formě (obvykle jednostránkových) komiksů.²³⁹ Ty byly sice přinejmenším klišovité, obvykle přímo přihloupelé, ale jejich počet a rozmanitost ukazují, jakou důležitost pro největší hráče na trhu měla reklamní převaha.

Samozřejmě se do popředí dostaly i další, klasičtější, náměty. Příbuzní, balící oblíbenou značku do balíku k odeslání na frontu,²⁴⁰ dále dívky a ženy, vyprovázející muže do války, zapalující jim u toho cigaretu. Mnohem více se také objevuje téma domácí fronty. Vyobrazení mužů a podstatně běžněji i žen,²⁴¹ pracujících v továrnách či na polích pro vítězství, se stávalo častějším a nejednou se na jednom listu kombinovalo s válečnými výjevy. Značka *Camel* dokonce měla i leták zaměřený konkrétně na zdravotníky a doktory v armádě, kde se inzerovalo, že právě cigarety jsou jedním z důvodů, proč se doktor udrží vzhůru a na nohou i po desítkách hodin operací.²⁴²

Z hlediska symboliky je ještě zajímavé, že ačkoli kouření jako rituál prošlo významnou změnou (tj. zrychlilo se, opustily se dýmky apod.),²⁴³ a sociální funkce tím byla výrazně umenšena, tak i přesto zůstala nadále fundamentálním základem kuřáctví. Motivy, kdy vojáci odpočívají, shromažďují se v zázemí, zapalují si cigarety jednu od druhé, nebo se zkrátka se svými spolubojovníky podělí o své zásoby, jsou vodící linkou, která se vine skrze reklamní kampaně celou válku. Celkově se tak vlastně dá říci, že reklama natolik vyzařovala všechny pozitivní příklady, jež by armáda, potažmo stát, ve válečném konfliktu propagovaly samy, že pro propagandu samotnou v tomto směru (minimálně ve Spojených státech) téměř nezbylo místo.

²³⁹ Například: Carrier Quarterback. In: *Stanford Research into the Impact of Tobacco Advertising* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z:

http://tobacco.stanford.edu/tobacco_web/images/tobacco_ads/war_aviation/ww2/large/wwii_14.jpg

²⁴⁰ Například: Send him Camels. In: *Stanford Research into the Impact of Tobacco Advertising* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z:

http://tobacco.stanford.edu/tobacco_web/images/tobacco_ads/war_aviation/ww2/large/wwii_29.jpg

²⁴¹ Například: It's Chesterfield for my taste. In: *Stanford Research into the Impact of Tobacco Advertising* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z:

http://tobacco.stanford.edu/tobacco_web/images/tobacco_ads/war_aviation/women/large/warwomen_01.jpg

²⁴² Doctor of Medicine... and Morale. In: *Stanford Research into the Impact of Tobacco Advertising* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z:

http://tobacco.stanford.edu/tobacco_web/images/tobacco_ads/war_aviation/ww2/large/wwii_05.jpg

²⁴³ Někteří armádní představitelé však založili své ikonické vzezření právě na nich. Viz příloha 9.

6.3 *Poválečná léta a neúprosná statistika*

Není příliš troufalé říci, že druhý světový konflikt ovlivnil světové dění na několik dalších dekád. Platí to i pro fenomén kouření a tabákový průmysl. Při náhledu do statistik je nemožné přehlédnout obrovský skok, který prodělal objem prodaných tabákových výrobků v přepočtu na hlavu. Ten je srovnatelný pouze s tím, jenž nastal během první světové války, přesto se však v několika aspektech liší. Tím prvním je prudčeji rostoucí křivka již v předválečném období. Druhým pak poměr mezi všemi druhy tabáku a cigaretami, které již těsně před válkou dominují trhu zhruba ze tří čtvrtin. Třetím je nárůst spotřeby u žen. Ta sice rostla již ve 30. letech, její tempo se nicméně během války navýšilo ještě více než u mužů.²⁴⁴ Bezpochyby i z prostého důvodu, že „strop“ byl podstatně výše a zatímco mezi muži už zbývalo jenom relativně pevné procento nekuřáků a zvyšovala se tak pouze spotřeba u těch kouřících, u žen nerostla pouze spotřeba, nýbrž i narůstal počet pravidelných konzumentek.

O kolik extrémnější byl ale nárůst spotřeby během války, o to větší byl propad po jejím skončení. Zatímco v prvních dvou letech po skončení první světové války sledujeme propad o zhruba polovinu válečného nárůstu, po roce 1945 tento pokles jde často až pod hranici předválečné spotřeby. Sice ne příliš dramaticky, maximálně v řádu několika procent, ale i přesto se jedná o zásadní rozdíl. Disproporce ale panují i mezi jednotlivými státy. Ve Velké Británii je například tento propad opravdu strmý, kdyžto ve Spojených státech tak razantní není.²⁴⁵ Pro Československo a Německo neexistují bohužel po dobu konfliktu příliš přesná data, nicméně ta první poválečná ukazují lehký propad oproti stavu před válkou. S největší pravděpodobností to má spojitost s celkovým nedostatkem²⁴⁶ a bídou, panující po uzavření míru.²⁴⁷ Dá se tak říci, že výrobci tabákových tovarů ve Spojených státech opravdu situaci odhadli nejlépe a díky

²⁴⁴ Pro Velkou Británii například: HAMMOND, E. Cuyler. *Co ví věda o kouření: kouření a zdraví: následky kouření.*, s. 21.

²⁴⁵ Viz příloha 12.

²⁴⁶ Viz kapitola 6.1, stránka 70.

²⁴⁷ Ta může do jisté míry vysvětlovat i propad v Británii, která byla válkou zasažena více než Spojené státy.

masivní reklamní kampani (a bezpečné geografické poloze) po válce zažili nejmenší ztráty, přičemž se jim naopak podařilo proniknout na další zahraniční trhy.²⁴⁸

Mezitím, co ve Velké Británii či Spojených státech poválečný vývoj tabákového průmyslu zůstal v rukou trhu, respektive řady nadnárodních společností, situace v osvobozeném Československu byla výrazně jiná. V důsledku války a vyčerpaného hospodářství byl i nadále prodej tabáku limitován na tabačenky, přičemž stále fungovala *Československá tabáková režie* pod ministerstvem financí. Nutnost limitovat prodej a spotřebu se podařilo až v roce 1948, kdy byly tabačenky zrušeny. Samotná režie pak fungovala ještě po únorovém převratu a to až do roku 1950, kdy bylo již v „socialistickém“ státě rozhodnuto tento úřad zrušit a nahradit ho národním podnikem. Ten se jmenoval jednoduše *Tabákový průmysl*, zkráceně ČSTP,²⁴⁹ a jeho existence trvala fakticky až do pádu komunistického režimu.

Statisticky vzato, po válce byl v ČSR po dostatečném množství kuřiva významný „hlad“. V důsledku této společenské poptávky mezi léty 1946²⁵⁰ a 1950 poskočila roční spotřeba cigaret z 9 na 13 miliard kusů²⁵¹ a i nadále setrvala stoupala. Tabákové tovary se ostatně dostaly mezi základní spotřební zboží²⁵² a plně se s nimi počítalo i v prvním pětiletém hospodářském plánu.²⁵³ Dostatek kuřiva, rozmanitý sortiment a dostupnost byly požadavkem poválečné společnosti a pro režimní představitele v Československu bylo součástí legitimacy takovou úroveň života obyvatelům zajistit. Sám Antonín Zápotocký ostatně v jednom z filmových týdeníků

²⁴⁸ Americké cigarety byly navíc po válce v Evropě brány téměř jako náhradní měna. (HRYCH, Ervín. *Slavná historie tabákového dýmu.*, s. 77.)

²⁴⁹ Na kvalitu kuřiva ale očividně mířila značná kritika, neboť se v něm pravidelně nacházel nepořádek, jenž tam napadal při výrobě. Snad i proto se ČSTP lidově přezdívalo „*Čisté seno, tabáku prosté*“.

²⁵⁰ Či spíše s koncem tabačenek v roce 1948.

²⁵¹ NOVÁK, Miroslav. *O kouření.*, s. 78.

²⁵² Zítřej se bude kouřit všude. *Československá vizuální kultura* [online]. [cit. 2019-08-10]. Dostupné z: <http://padesatky.ffa.vutbr.cz/19511952/79-zitra-se-bude-kourit-vsude>

²⁵³ Zákon č. 241/1948 Sb.: Zákon o prvním pětiletém hospodářském plánu rozvoje Československé republiky (zákon o pětiletém plánu). *Zákony pro lidi.cz* [online]. [cit. 2019-08-10]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1948-241>

prohlásil: „Řekne se proč právě tabák? Vždyť ten není potřebí k životu. Ale není nutné jen žít. Je třeba také užít. A cigarety, to patří k lepší životní úrovni.“²⁵⁴

V letech po druhé světové válce, respektive až do 60. let, můžeme sledovat téměř identický vztah ke kouření, i podobný růst,²⁵⁵ v různých státech s rozdílnými ideologickými základy. Ve Spojených státech lze jednoznačně zařadit kvalitní kuřivo do rozsáhlejší představy o „americkém snu“. Cigareta je symbolem svobody, nezávislosti a má svůj sociální status – stále se jedná o rituál, který je vykonáván spoustou lidí, které tím podvědomě spojuje. V Československu se nejprve jedná o touhu docílit stavu, který byl lidem za války, a těsně po ní, odepřen. Následně se i zde motivace přenáší spíše do argumentace životních úrovní, kde lze ale již cítit soupeření právě s „kapitalistickým západem“. Je zde možné předpokládat stejnou motivaci jako v jiných odvětvích – socialismus dokáže poskytnout stejné výdobytky jako kapitalismus, ale přinese je všem. Alespoň tedy v teoretické rovině.

I přes tyto rozdíly lze vysledovat, jakým způsobem se kouření stalo celosvětovým fenoménem. Ten především v euroatlantickém prostoru vykazoval stále větší sjednocování všech trendů a statistických výkyvů. Zdá se, že ani ideologický podklad nemohl vymýtit elementární motivace lidí kouřit. V jejich jádru totiž zůstávaly účinky, které měl tabák na lidské tělo a mysl, a k tomu přidaná abstraktnější sociální funkce, jež dodávala kouření podobu společenského rituálu.

²⁵⁴ Co se kouřilo za socialismu. In: *Retro* [televizní pořad]. ČT24 15. 10. 2011 2:00. Dostupné z: <https://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10176269182-retro/211411000360033/titulky?kvalita=vysoka>

²⁵⁵ Vzhledem k válečnému nedostatku ale zpočátku výraznější v kontinentální Evropě, zde tedy Československu.

6.4 Reklama i propaganda poválečné éry

Druhá světová válka znamenala pro reklamu několik změn. Tou nejviditelnější byl návrat vojenských motivů. Ty byly samozřejmě závislé na zemi produkce, ale nejvýznamněji se proměnila reklama ve Spojených státech. Zde dosáhla do té doby nevídaných rozměrů a nezastavila se ani s koncem války. V roce 1946 se vojáci stále objevují v reklamní inzerci a o rok později se například *Chesterfield* chváří tím, že je nejpopulárnější mezi válečnými veterány v nemocnicích. I přesto, že americký tabákový průmysl přežil válku nejlépe ze všech,²⁵⁶ nebylo možné stavět z dlouhodobého hlediska na těchto motivech a výrobci se obvykle vrátili k propagaci svých „jedinečných“ značek, které začali pečlivě budovat již před válkou.

Situace ve Velké Británii byla materiálně horší, nicméně v trendech podobná. Britský tabákový průmysl vyšel z války pochroumán stejně jako zbytek vyčerpané země. Ale vzhledem k tomu, kolik mužů a žen na ostrovech kouřilo, nebyl s poptávkou problém. I tak Britové ale musí, zřejmě mimo jiné pod tlakem amerického importu, změnit design svých cigaret. V průběhu zhruba dvou poválečných dekad dochází k opuštění starých námětů – ozdobných písem, krajinek apod. Přechází se k jednoduššímu, čistšímu stylu, který působí úderněji a rozpoznatelněji. Po velice dlouhé době, konkrétně v roce 1962, se tak dočkaly změny i slavné cigarety *Player's Navy Cut*,²⁵⁷ které ve své dosavadní podobě existovaly několik desetiletí.

V Československu byla poválečná produkce zpočátku na značky velmi skoupá. Až po odeznění krize a relativní obnově hospodářství se začal sortiment opět rozšiřovat. Vzhledem k tomu, že se tomu tak začalo dít až po únorovém převratu, bylo jasné, jakým směrem se budou ubírat náměty na cigaretové obaly a další design. Jakýsi válečný sentiment lze ještě vycítit z „*Partizánek*“, případně z oživené prvorepublikové značky *Letka*,²⁵⁸ další typy však tímto již zatíženy nejsou. Velice často se naopak objevují

²⁵⁶ Minimálně poškozen nedostatkem některých surovin, válečnými událostmi samotnými či válkou ochromeným hospodářstvím.

²⁵⁷ Viz příloha 1.

²⁵⁸ Tentokrát ovšem místo dvojplošníků na obale můžeme vidět tři proudové stíhače. (Viz *Letka*. In: *Cigarety.by* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <http://cigarety.by/img/HL0000339.jpg>)

limitované edice s motivy konkrétních událostí či výročí,²⁵⁹ případně se jmény konkrétních firem a závodů. Zajímavým poznatkem je, že ani v této době nezmizela z reklamy fascinace exotičnem, která tabákové výrobky od začátku provází.²⁶⁰ Mezi domácími cigaretami se tak objevovaly značky *Arco*,²⁶¹ *Safari*,²⁶² *Orient* či *Džunka*. Nebál bych se tuto inspiraci označit za fakticky nesmrtelnou.

Pro všechny státy, bez ohledu na režim či aktuální stav tabákového průmyslu, je ale možné nalézt několik společných trendů. Všechny krabičky postupně zjednodušují obal, graficky si vypomáhají běžnými geometrickými tvary, nejvíce však různými proužky, velkými písmeny ve strohých fontech a obvykle i úzkou barevnou paletou. Navíc se počet firem stále zmenšuje a trh si rozdělují (mimo východní blok samozřejmě) především velké společnosti se zavedenými značkami.²⁶³ Pokud je někde možné nalézt válečné motivy, pak jenom výjimečně. Spojené státy sice významně participují na válkách v Koreji²⁶⁴ a Vietnamu,²⁶⁵ ale pokud se vojenské motivy v době trvání konfliktu objevují, přímo na něj neodkazují. Což v zásadě platí i pro zbytek 20. století.

²⁵⁹ První spartakiáda, 1. Mistrovství Evropy ve střelbě, 25 let znárodnění čs. tabákového průmyslu apod.

²⁶⁰ Původ těchto motivů plně tkví v koloniální éře, která v oficiálním režimním podání dějin měla jednoznačně negativní konotaci.

²⁶¹ S obrázkem jezdce na koni, jenž měl na hlavě sombrero. (Viz ARCO 20 Cigaret s filtrem. In: *Cigarety.by* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <http://cigarety.by/img/SA0000076.jpg>)

²⁶² SAFARI King Size Long Filter. In: *Cigarety.by* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <http://cigarety.by/img/SS0000036.jpg>

²⁶³ Camel, Chesterfield, Lucky Strike a další.

²⁶⁴ Viz příloha 10.

²⁶⁵ Zde jsou de facto jedinou významnou zahraniční silou, byť z hlediska diplomacie neoficiálně. (Viz příloha 11)

6.5 Medicína, epidemiologie a velký obrat

Pokud na kouření pohlédneme z lékařské perspektivy, zjistíme, že minimálně od poloviny 19. století se ve výzkumech objevují první náznaky škodlivosti kouření. Většina z nich byla ovšem považována za minimální hrozbu. Navíc se za původce problémů nepovažoval přímo tabák, ale například jeho nekvalitní varianty, dále nevyčištěné dýmky, nevhodné filtry či zkrátka jen příliš častá intenzita konzumace, někdy například nevhodně spojená s nějakou nemocí.²⁶⁶

Přesto odpor vůči kouření ve společnosti existoval minimálně ve formě protikuřáckých spolků. Ty sice argumentovaly velmi často morální, etickou a hygienickou stránkou věci, ale zároveň do jisté míry i tou medicínskou.²⁶⁷ Bohužel v tomto směru obvykle neměly příliš, o co přesně se opřít. A to navzdory tomu, že například v průběhu dvacátých a třicátých let 20. století již výzkumy, zaměřené primárně na tabák, probíhaly.²⁶⁸ U takovýchto prvotních výzkumů se potýkáme především s tím, že se zaměřovaly na špatné věci a také často využívaly nevhodné metody, kterými nebylo možné nic prokázat. Jednak rakovina plic nebyla v té době téměř vůbec rozšířená, a proto se příčiny jejího vzniku nezkoumaly, jednak až do 40. let probíhalo testování karcinogenních látek aplikací na kůži myší.²⁶⁹ To však v případě dehtu z cigaret nemohlo přinést relevantní výsledky.

První opravdovou výzkumnou prací, která dokázala spojitost mezi kouřením a rakovinou,²⁷⁰ byla ta, jíž v *British Medical Journal* v roce 1950 vydal Richard Doll ve spolupráci s A. B. Hillem.²⁷¹ Doll, sám kuřák, sbíral data většího vzorku lidí²⁷²

²⁶⁶ Například britský časopis *Lancet* (GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře.*, s. 372.)

²⁶⁷ Jako například *Liga nekuřáků v Československu*.

²⁶⁸ HAMMOND, E. Cuyler. *Co ví věda o kouření: kouření a zdraví: následky kouření.*, s. 87.

²⁶⁹ KRÁLÍKOVÁ, Eva. *Diagnóza F17: závislost na tabáku.*, s. 15.

²⁷⁰ A pravděpodobnou spojitost s dalšími zdravotními problémy.

²⁷¹ DOLL, Richard a A. Bradford HILL. Smoking and Carcinoma of the Lung. *British Medical Journal* [online]. 1950, **221**(ii), 739-748 [cit. 2019-08-11]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2038856/>

²⁷² Zajímavostí je, že o první statistiky se již ve 30. letech pokoušeli zaměstnanci pojišťovacích společností. Ale jejich interní průzkumy nebyly lékařům k dispozici. (GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře.*, s. 373.)

a srovnával kouření, vdechování výfukových plynů, práce na asfaltování silnic apod.²⁷³ Domníval se totiž, že právě tyto další externí faktory budou mít mnohem větší vliv. Výsledky byly ale průkazně opačného charakteru. Přesto vydání jeho článku nevyvolalo téměř žádnou odezvu a to ani poté, co s velmi podobným výsledkem přišla ještě téhož roku dvojice Wynder a Graham.²⁷⁴

Společnost, včetně lékařů, akceptovala jen velmi pozvolna výsledky jejich práce. Dosavadní epidemiologie totiž obvykle hledala výlučné příčiny nějakého jevu a ne několik, což se teprve postupně měnilo. Po tomto „prolomení ledů“ se však začaly práce s podobnými výsledky objevovat stále častěji. Sedm let po vyjití článku se na žádost britské vlády k tématu vyjádřil *Medical Research Council*²⁷⁵ a výsledky potvrdil. Vrcholnou ironií doby pak bylo, že tyto výsledky na tiskové konferenci sděloval ministr zdravotnictví se zapálenou cigaretou v ruce.²⁷⁶

Celá 50. léta byla v zásadě ve znamení ignorace vůči novým zjištěním. Poválečná euforie, obrovské procento kuřáků v populaci, možnost dovolit si různé druhy cigaret, jejich spojení s určitým životním stylem a také sociální funkce – to vše mělo vliv na to, že si lidé nechtěli připustit tvrdou realitu.

Opravdová změna přichází až v 60. letech. Britská Královská lékařská kolej v roce 1962 vydává kompaktní zprávu, kde argumenty zjednodušuje – kuřáci mají kupříkladu třicetinásobnou šanci dostat rakovinu plic.²⁷⁷ Ve Spojených státech v podobném znění vychází v roce 1964 zpráva ministra zdravotnictví.²⁷⁸ Obě zprávy také poznamenávají, že kouření má několikanásobně větší dopad na vznik řady onemocnění ve srovnání například se znečištěným ovzduším a dalšími vlivy. Také se zde prvně objevuje volání po opatřeních, jež by vedly k veřejné známosti těchto rizik

²⁷³ KRÁLÍKOVÁ, Eva. *Diagnóza F17: závislost na tabáku.*, s. 15-16.

²⁷⁴ GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře.*, s. 374.

²⁷⁵ *Medical Research Council* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <https://mrc.ukri.org/about/>

²⁷⁶ KRÁLÍKOVÁ, Eva. *Diagnóza F17: závislost na tabáku.*, s. 16.

²⁷⁷ První polovina Hammondovy publikace „Co ví věda o kouření“ je v podstatě právě tato zpráva. (HAMMOND, E. Cuyler. *Co ví věda o kouření: kouření a zdraví: následky kouření.*, s. 1-83.)

²⁷⁸ TERRY, Luther. *Smoking and Health: Report of the Advisory Committee to the Surgeon General of the Public Health Service* [online]. Washington D.C.: U.S. Department of Health, Education, and Welfare, 1964 [cit. 2019-08-11]. Dostupné z: <https://profiles.nlm.nih.gov/NN/B/B/M/O/>

a zabývaly se prevencí. Rychlejší byly v tomto směru paradoxně Spojené státy. Zde již v roce 1965 přijali zákon, dle kterého musely krabičky cigaret obsahovat text se zdravotním upozorněním.²⁷⁹ Ve Velké Británii se taková upozornění objevují až od roku 1971, nicméně v roce 1967 již byla v televizi zakázána reklama na kuřivo.²⁸⁰

Tento boj ale nebyl jednoduchý. Od druhé světové války sice počty kuřáků v některých letech i poklesly, ale stabilní růst zaznamenávalo kouření u žen. Také se v poválečné éře neustále zvyšoval tok financí do reklamy. Ke zřetelnému zvýšení pak dochází například v Británii i po zveřejnění Dollova článku. Jenom mezi léty 1955 až 1960 se peníze za reklamu tabákových výrobků ztrojnásobily.²⁸¹ K rychlejším protiopatřením nepřispívalo ani to, že debata o negativních vlivech kouření probíhala vcelku veřejně a i řada doktorů byla k prvotním závěrům značně skeptická.

Paradoxem tak zůstává fakt, že masivní množství důkazů pomohla předložit generace, která kouření na svůj vrchol fakticky přivedla – vojáci z první světové války. Jejich pokolení se totiž právě v této době dostalo do věku, kdy se spousta onemocnění spojených s konzumací tabáku začíná projevovat. Tím poskytli epidemiologům široký vzorek, který ve statistických srovnáních prokázal, že se opravdu jedná o výrazný problém a je třeba ho řešit. V průběhu několika let se ke stanovisku jednotlivých vlád a lékařů přidala i *World Health Organization*,²⁸² která začala koordinovat nejen další výzkum, ale i postupné zavádění preventivních a kouření omezujících opatření.²⁸³

V Československu byla situace o něco jiná. Válečný a poválečný nedostatek vyvolal v populaci „hlad“ po tabákových výrobcích a od ukončení prodeje na tabačeny v roce 1948 se až do roku 1960 spotřeba prudce zvyšovala a v přepočtu na hlavu dosahovala světové špičky. Do značné míry to byl následek spojení kuřáctví s životní

²⁷⁹ Federal Cigarette Labeling and Advertising Act. *FEDERAL TRADE COMMISSION* [online]. 1966 [cit. 2019-08-11]. Dostupné z: <https://www.ftc.gov/enforcement/statutes/federal-cigarette-labeling-advertising-act>

²⁸⁰ GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře.*, s. 374.

²⁸¹ HAMMOND, E. Cuyler. *Co ví věda o kouření: kouření a zdraví: následky kouření.*, s. 1-83.

²⁸² Tobacco. *World Health Organization* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <https://www.who.int/health-topics/tobacco>

²⁸³ Oproti tehdejší situaci je dnes WHO faktickým tahounem celosvětového boje proti kouření.

úrovni. Zároveň zde chybí domácí výzkumy, které by se konzumací tabáku zabývaly. Okolo roku 1960 se sem však dostávají výsledky těch zahraničních a objevuje se první vlna jakési protikuřácké kampaně. Především však dojde k poklesu spotřeby, který však vydrží pouze zhruba 5 let. Následujících téměř 10 let je pak ve znamení dalšího stabilního růstu spotřeby a teprve okolo roku 1975 se začínají objevovat snahy nějakým způsobem kouření omezit. Zároveň jistého maxima dosahuje i spotřeba, která opět stagnuje či roste pouze velice mírně.

Zajímavým poznatkem je, že v československém prostředí v tomto období existuje povědomí o propojení kouření a armády. MUDr. Miroslav Novák tomu ostatně ve své knize *O kouření*, z roku 1980,²⁸⁴ věnoval celou kapitolu.²⁸⁵ V ní nejenom, že z naprosté většiny správně identifikuje důvody,²⁸⁶ díky nimž je tabák mezi vojáky tak populární, ale i proč byla jeho konzumace v armádě vždy podporována. Mezi jeho zásadní poznatky patřilo také to, že cílené snižování kuřáků v armádě velmi napomůže i civilní společnosti, neboť řada mladých mužů se tomuto zlozvyku naučila právě zde.

Závěrem lze tedy téměř s jistotou prohlásit, že 60. léta znamenala definitivní konec nekontrolovaného růstu tabákové průmyslu a konstantně se zvyšující spotřeby. Od počátku 70. let již nikde v evropských státech, ani v USA, nebyla spotřeba kuřiva překonána a začala zlehka, ale setrvale klesat. Rizika se ukázala být příliš velkými. Nejen pro zdraví lidí, ale nakonec i pro státní pokladnu, neboť se ukázalo, že investice na léčbu takto nemocných bude růst stejně velkým tempem, jako dříve rostla spotřeba cigaret. Společně s novými zákony, programy pro prevenci a odvykání kouření a zákazem reklamy již ani několikanásobně zvýšená marketingová kampaň nemohla zabránit postupného úpadku tabákového průmyslu na euroatlantickém trhu.

²⁸⁴ Zpracovává však data do pouze zhruba poloviny 70. let.

²⁸⁵ NOVÁK, Miroslav. *O kouření.*, s. 102-106.

²⁸⁶ Pomineme-li několik, snad pouze vynucených, ideologických poznámek.

7. Závěr

Dějiny tabáku, respektive kouření, jsou fascinujícím příkladem příběhu fenoménu, který několikrát na několika místech „přežil vlastní smrt“ a stal se zároveň jedním z nejvíce ikonických v moderní historii. Cílem této práce bylo zmapovat jeho vývoj, se všemi součástmi a vlivy, jež v něm hrály roli, se speciálním zřetelem k armádě, která, zdá se, tvoří jeden z největších, ne-li dokonce největší faktor, minimálně pro první polovinu 20. století.

Vzhledem ke snaze poodstoupit od dějin každodennosti, kterým jsem se věnoval dříve, se proto práce snažila držet kuřáckého fenoménu ve vztahu ke státu, armádě i společnosti v relativně chronologickém postupu tak, aby postihla největší změny v jeho rozvoji, vliv externích faktorů i celkové proměny konzumentské kultury. Na jednu stranu přitom lze říci, že globalizace tabákového trhu přišla poměrně rychle, což usnadnilo odhalování různých reklamních motivů a umožnilo komparovat statistické údaje bez větších obav, že by výsledky mohly být zavádějící. Na druhou stranu bylo nutné se vypořádat s prolínáním státní propagandy a reklamy primárně ve válečných časech, chybějícími statistikami pro některá období a také nedostatečným materiálem ke konkrétním zemím. Výsledný výstup tak je do značné míry zobecňující, což není vždy plně vyhovující, nicméně z mnoha důvodů zde nebylo možné postupovat jinak. Jedná se však o věc, kterou bych do budoucna, v rámci například dílčích prací, rád zlepšil a věnoval se některým konkrétním podtématům blíže a hlouběji.

I přes výše zmíněné nedostatky se mi však v práci podařilo na většinu výzkumných otázek odpovědět, byť v řadě ohledů odpovědi otevřely prostor pro otázky nové. V průběhu tvorby práce jsem byl také několikrát překvapen výsledky bádání. Vypointoval bych zde především tři. Tím prvním byl tlak, jaký dokázala poměrně malá skupina lidí z protikuřáckých spolků už v meziválečném období vyvinout na stát, respektive armádu, a získat pro své požadavky podporu. Především mě však překvapilo,

že Ministerstvo národní obrany poměrně rychle ustoupilo, a to nepříliš dlouho po skončení války, jejímiž zkušenostmi se přitom významně „prokuřácky“ argumentovalo.

Druhým neočekávaným poznatkem pro mne bylo rychlé opuštění vojensky zaměřené reklamy po obou konfliktech, podstatně více ale po první světové válce. Mezitím co v průběhu války byly motivy s vojáky chrleny po desítkách a stovkách, s jejím skončením došlo téměř k okamžitému přesunu k jiným námětům a ve 20. letech již propagace cigaret vypadá diametrálně odlišně.

Třetím, a možná celkově nejvíce překvapivým, zjištěním pro mě hned z počátku bádání bylo přijetí prvních výzkumů, spojujících kouření s rakovinou a dalšími nemocemi. Vzhledem k datu prvních protiopatření jsem očekával nějakou problematickost výzkumů z let 1950 a dále, nicméně výzkumy samotné byly velice průkazné. To, že trvalo téměř 15 až 20 let na ně reagovat, stálo na ignoraci společnosti, v důsledku nedůležité interní lékařské debaty o epidemiologii a obrovském úsilí tabákových producentů přehlušit reklamou tyto varovné zprávy.

Na druhu stranu se v mnoha dalších rovinách potvrdila řada tezí a teorií, s nimiž jsem k práci přistupoval na základě dosavadních znalostí a předchozího výzkumu. V prvé řadě se jedná o obrovský dopad obou světových konfliktů na směr vývoje kuřáctví. První světová válka tehdy odvrátila hrozbu prohibice v zemi s jednou z nejvyšších produkcí tabákových výrobků a definovala majoritně kuřáckou mužskou populaci v poválečném období. Dopady války na společnost také znamenaly posun ke kouření žen. Druhá světová válka potom obrovským způsobem zvýšila spotřebu, prudce rozšířila návyk mezi velké množství žen a v neposlední řadě masivní reklamou nastolila trend, který dokázal utlumit i lékařské výzkumy na celou řadu let.

Obě války také přetvořily sortiment tabákových výrobků. První světová válka byla opravdovým etablováním cigarety, přičemž druhý světový konflikt pak znamenal definitivní potvrzení tohoto trendu, neboť po něm byly především dýmky odsunuty do kategorie menšinově prodávaných výrobků. Své postavení luxusního kuřiva si naopak dokázal udržet doutník. Zároveň oba konflikty (do jisté míry prostou shodou okolností)

přehlušily nějakým způsobem se formující protitabákovou vlnu, čímž ovlivnily minimálně další dekády.

Zajímavé výsledky poskytla práce i v oblasti propagandy či reklamy. První světová válka přinesla značné množství propagandy, směřované ale především na domovské obyvatelstvo, přičemž v meziválečné době došlo k jejímu velkému úpadku. V druhé světové válce pak reklama převzala tolik propagandistických prvků, že samostatně již minimálně ve Spojených státech nebylo potřeba něco takového pro tabákové výrobky vytvářet. Zároveň oba konflikty pomohly vytvoření systematické masové reklamní kampaně, které tabákový průmysl fakticky využívá dodnes. Drobností, která mě zaujala asi nejvíce, je pak přežití exotických a orientálních motivů de facto od konce devatenáctého století minimálně do 60. let století dvacátého, navzdory změnám ostatních trendů, režimů apod.

V souhrnu tedy považuji tuto práci za hrubý základ, jenž poskytuje odpovědi na několik klíčových otázek a momentů rozvoje kuřáckého fenoménu. Zároveň však jde po obecné rovině tohoto vývoje a díky tomu otevírá řadu dalších, specifitěji zaměřených témat, která na své zpracování, hlavně tedy v historické vědě, stále čekají. Nejedná se však o čistou historii – k jejich zpracování se nabízí využít i postupy z oblastí medicíny, antropologie, psychologie či sociologie. Současně doufám, že tato práce může být přínosná či inspirativní pro práce z podobné oblasti, ale jiných oborů.

8. Seznam literatury, pramenů a dalších zdrojů

Archivní prameny:

Vojenský ústřední archiv, Vojenský historický archiv:

Fond MNO, Prezidium:

VÚA - VHA Praha, fond MNO, Věcný věstník 1920, str. 48, Výnos č. 107 (6. 2. 1920)

VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 28, č. j. 6311, strojopis, 2 s.

VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 84, sign. 36/13, strojopis/rukopis, 4 s.

VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 107, sign. 79/17, strojopis, 13 s.

VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 170, sign. 8518, strojopis, 1 s.

VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 173, sign. 8770/1, strojopis/rukopis, 53 s.

VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 317, č. j. 54 712, strojopis, 6 s.

VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 338, č. j. 1706, strojopis, 1 s.

VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 689, sign. 76 1/1, -2, strojopis/rukopis, 84 s.

VÚA - VHA Praha, fond MNO, Prezidium, karton 8636, sign. 22 2/2 (sběrný spis – obsahuje sign. 76 1/1 2 (1924); 76 1/1 (1925) a 76 1/5 (1927)), strojopis/rukopis, 14 s.

Fond Hlavní štáb:

VÚA - VHA Praha, fond MNO, Hlavní štáb, oddělení branné výchovy, karton 337, sign. 28 2/15, strojopis, 3 s.

Fond Velitelství 3. divize:

VÚA - VHA Praha, fond Velitelství 3. divize, Rozkazy 1921, Divisijní rozkaz čís. 81

Fond Sbíрка zahraničních předpisů – VB:

VÚA - VHA Praha, fond Sbíрка zahraničních předpisů – VB, karton 2, sign. 8/2, „*The Fighting Soldier*“.

VÚA - VHA Praha, fond Sbíрка zahraničních předpisů – VB, karton 99, sign. 2235/99, *Regulations for the Equipment of the Army, Part 1.*

VÚA - VHA Praha, fond Sbíрка zahraničních předpisů – VB, karton 113, sign. 2356/113, *Army Manual of Hygiene and Sanitation.*

VÚA - VHA Praha, fond Sbíрка zahraničních předpisů – VB, karton 113, sign. 2380/113, *Health Memoranda for Soldiers.*

VÚA - VHA Praha, fond Sbíрка zahraničních předpisů – VB, karton 113, sign. 2384/113, *Health Memoranda for British Soldiers in the Tropics.*

VÚA - VHA Praha, fond Sbíрка zahraničních předpisů – VB, karton 113, sign. 2392/113, *Regulations for the Allowances of the Army.*

Fond SV – Výcvikové středisko – Východní:

VÚA - VHA Praha, fond SV – Výcvikové středisko - Východní, karton 22, sign. III/92, *Prozatímní povinnosti strážce v táboře L/I. (16. 9. 1940), 2 s.*

VÚA - VHA Praha, fond SV – Výcvikové středisko - Východní, karton 23, *Hygienická pravidla pro kuchyně, 1 s.*

Další prameny:

ADÁMEK, Josef. Trochu vzpomínek z I. světové války a ze zajetí z let 1914–1920. *Historie a vojenství: časopis Historického ústavu Armády ČR*. Praha: Magnet-Press, 2002, **51**(4): 913-934. ISSN 0018-2583.

ADÁMEK, Josef. Trochu vzpomínek z I. světové války a ze zajetí z let 1914–1920. *Historie a vojenství: časopis Historického ústavu Armády ČR*. Praha: Magnet-Press, 2003, **52**(1): 126-155. ISSN 0018-2583.

BEJL, Jindřich. *Deník legionáře*. Vyd. 1. Praha: Plot, 2013, 398 s., [64] s. obr. příl. ISBN 978-80-7428-192-1.

FAJTL, František. *Podruhé doma*. Praha: Naše vojsko, 1984. Paměti (Naše vojsko).

FAJTL, František. *První doma*. 2. vyd. Praha: Naše vojsko, 1980. Živé knihy (Naše vojsko).

FAJTL, František. *Sestřelen*. 2. vyd. Praha: Naše vojsko, 1968.

GROOM, W. *Poor bloody infantry: a memoir of the First World War*. London: Kimber, 1976, 185 p., [8] p. of plates. ISBN 07-183-0384-9.

HALÍČEK, Jan. *Za téj první vojny: Hrubá Vrbka 1914-1918*. Vyd. 1. Boskovice: Pro Obec Hrubá Vrbka vydalo nakl. Albert, 2014, 295 s. ISBN 978-80-7326-244-0.

HOBST, Leonard. *Český důstojník na frontách monarchie: válečný deník*. Vyd. 1. Brno: Spolek přátel československého opevnění, 2003, 156 s. Fakta (Spolek přátel československého opevnění). ISBN 80-864-6316-8.

JÜNGER, Ernst a Michael HOFMANN. *Storm of steel* [online]. New York: Penguin Books, 2004, xxiv, 289 p. [cit. 2015-07-31]. ISBN 01-424-3790-5. Dostupné z: <https://docs.google.com/file/d/0B2O0m3YHr1WIX05wVIBraVhWQUk/edit>

KLAPÁLEK, Karel. *Ozvěny bojů*. Vyd. 2., V Našem vojsku 1., přeprac. a rozš. V Praze: Naše vojsko, 1966. Paměti (Naše vojsko).

KLEJNA, Josef. *Voják, zajatec, legionář*. 1. vyd. Velké Přílepy: Olympia, 2014, 131 s., xvi s. obr. příl. ISBN 978-80-7376-387-9.

KONEČNÝ, Miloš. *Když naši dědové bojovali a umírali v 1. světové válce: 1914-2014*. Vyd. 1. Ve Vlčkově: Obecní úřad, 2013, 196 s. ISBN 978-80-260-5634-8.

KRBCOVÁ, Ilona. Příběh českého spojaře na italské frontě v roce 1916. *Historie a vojenství: časopis Historického ústavu Armády ČR*. Praha: Magnet-Press, 2002, 51(2): 418-451. ISSN 0018-2583.

KRULICHOVÁ, Marie a Milan JANKOVIČ. *Zapomenuté hlasy: korespondence, deníkové záznamy a kresby z první světové války*. 1. vyd. Hradec Králové: Kruh, 1986, 118 s., barev. obr. příl. Okamžiky.

MUDRÁK, Augustin a Jiří ČERVENKA. *Bojoval jsem za císaře pána*. 1. vyd. Nové Strašecí: Gelton, 2011, 151 s. ISBN 978-80-904303-9-6.

NOVÁKOVÁ, Martina a Jiří NOVÁK. *Deník legionáře Františka Nováka: [předával jsem carský poklad]*. 1. vyd. Dvůr Králové nad Labem: V nakl. Fortprint vydala Československá obec legionářská, 2012, 229 s. Edice paměti Československé obce legionářské. ISBN 978-80-86011-50-9.

PETR, František Stanislav. *Pod rakouskou orlicí a českým lvem*. První vydání. Praha: Gasset, 2015, 275 stran. ISBN 978-80-87079-43-0.

SUDA, Stanislav. *Deník z Velké války: svědectví polního kuráta c. a k. armády z let 1914-1917*. Vydání druhé, první knižní. Brno: Extra Publishing, 2017. I. světová. ISBN 978-80-7525-127-5.

ŠIMURDA, Václav. *Obrázky a vzpomínky československého vojska na Rusi 1914-1920: [knižní vydání rukopisu Václava Šimurdy ; k tisku připravil Jan Koláček st.]*. 1. vyd. Zubří: Město Zubří, 2004. ISBN 978-802-3947-373.

ŠMÍDA, František. *Vzpomínky z vojny 1914-1919*. Olomouc: Poznání, 2014, 190 s. ISBN 978-80-87419-41-0.

TONAR, František a Jiří HAVÍŘ. *Válečný deník: český voják bojující v rakousko-uherské armádě na východní frontě za 1. světové války v letech 1914-1915 : ořešinský*

občan Petr Pluháček, starosta na Ořešíně v letech 1923-1927. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2008, 55 s. ISBN 978-80-210-4561-3.

VALNÍČEK, Svatopluk. *Vzpomínky na Velkou válku*. Vyd. 1. Praha: ANLET, 2014, 90 s., [25] s. obr. příl. Deník legionáře. ISBN 978-80-905329-7-7.

Literatura:

ANDRIESEN, J. *I. světová válka v dokumentární fotografii*. 1. vyd. Čestlice: Rebo, 2008, 600 s. ISBN 978-80-255-0009-5.

AULICH, James. *Válečné plakáty: zbraně hromadné komunikace*. Praha: Naše vojsko, 2009, 255 s. ISBN 978-80-206-1048-5.

BACHINGER, Eleonore, Martin MCKEE a Anna GILMORE. Tobacco policies in Nazi Germany: not as simple as it seems. *Public Health* [online]. 2008, **122**(5), 497-505 [cit. 2019-08-09]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2441844/>

BLACK, Jeremy. *Rethinking military history* [online]. London: Routledge, 2004 [cit. 2018-07-27]. ISBN 02-033-3746-8.

BURNS, Eric. *The smoke of the gods: a social history of tobacco*. Philadelphia: Temple University Press, 2007, 270 p. ISBN 15-921-3480-7.

CONSERVA, Henry T. *Propaganda techniques*. [Bloomington, IN: Authorhouse, 2003. ISBN 978-141-0704-962.

DOLEJŠÍ, Josef, Josef FUČÍK, Petr HAVEL a Jiří PERNES. *Pod císařským praporem: historie habsburské armády 1526-1918*. Vyd. 1. Praha: Elka Press, 2003, 555 s. Militaria (Elka Press). ISBN 80-902-7455-2.

DOLL, Richard a A. Bradford HILL. Smoking and Carcinoma of the Lung. *British Medical Journal* [online]. 1950, **221**(ii), 739-748 [cit. 2019-08-11]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2038856/>

FORD, Henry. *The Case Against the Little White Slaver* [online]. Detroit: Henry Ford, 1914 [cit. 2019-08-05]. Dostupné z: <http://medicolegal.tripod.com/ford1914.htm>

GEBHART, Jan. *Proměny válečné propagandy ve světových konfliktech 20. století*, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 1, s. 3–13.

- GILBERT, Martin. *První světová válka: úplná historie*. 1. vyd. v českém jazyce. Překlad Zdeněk Hron. Praha: BB/art, 2005, 759 s., [40] s. obr. příl. ISBN 80-734-1563-1.
- GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře: člověk a kouření od úsvitu dějin až po současnost*. Vyd. 1. Praha: Dybbuk, 2006, 457 s. ISBN 80-868-6223-2.
- HAAS, Jan, Jaroslav KUČERA a Karel MARTINEK. *Fotografové války*. Vyd. 1. Praha: Jakura ve spolupráci se Správou Pražského hradu, 2011, 183 s. ISBN 978-80-903862-7-3.
- HAMMOND, E. Cuyler. *Co ví věda o kouření: kouření a zdraví : následky kouření*. 1. vyd. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1966, 113 s.
- HAYTHORNTHWAITE, Philip J. *The World War One source book*. London: Brockhampton Press, 1998. ISBN 18-601-9852-X.
- HESS, Henner. *Rauchen: Geschichte, Geschäfte, Gefahren*. Frankfurt [u.a.]: Campus-Verl, 1987. ISBN 35-933-3807-6.
- HEYMAN, Neil M. *Daily life during World War I*. Westport, CT: Greenwood Press, 2002, xvii, 285 p. ISBN 03-133-1500-0.
- HOLMES, Richard. *Obrazy války: chování člověka v bitvě*. Vyd. 1. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2011, 391 s. ISBN 978-80-7422-083-8.
- HRYCH, Ervín. *Slavná historie tabákového dýmu*. 1. vyd. Praha: Forma, 1996, 181 s. Fenomény forma. ISBN 80-721-3000-5.
- CHICKERING, Roger, Dennis E. SHOWALTER a Hans J. van de VEN. *War and the modern world*. New York: Cambridge University Press, 2012. ISBN 978-052-1875-776.
- JHA, Prabhat a Frank J. CHALOUPKA. *Jak zvládnout kuřáckou epidemii: vlády a ekonomika kontroly tabáku*. Praha: Státní zdravotní ústav, 2004. ISBN 80-707-1234-1.

- Jiránek, Tomáš. *Emanuel Salomon z Friedbergu - Mírohorský a jeho Paměti z mého žití*. In: *Theatrum historiae* : sborník prací Katedry historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice. Pardubice: Univerzita Pardubice, 3, 2008, s. 161-199.
- KEEGAN, John. *Historie válečnictví: [vývoj válečnictví od ritualizovaných kmenových bojů doby kamenné až po destruktivní masové války v moderní době]*. Praha: Beta-Dobrovský, 2004. Historie (Beta-Dobrovský Ševčík). ISBN 80-729-1098-1.
- KEEGAN, John. *První světová válka*. 1. vyd. Praha: Beta-Dobrovský, 2003, 383 s., [24] s. obrazových příloh. ISBN 80-730-6062-0.
- KEEGAN, John. *The face of battle*. New York: Viking Press, 1976, 354 p., [4] leaves of plates. ISBN 06-703-0432-8.
- KNOPP, Jiří. *Jak přežít vojnu*. Praha: Futura, 2002. ISBN 80-855-2381-7.
- KOLDINSKÁ, Marie a Ivan ŠEDIVÝ. *Válka a armáda v českých dějinách: sociohistorické črty*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2008. Česká historie. ISBN 978-80-7106-953-9.
- KOZÁK, Jiří T, Josef RICHTER a Ivan PFEIFER. *Rizikový faktor kouření*. 1. vyd. Praha: Knižní podnikatelský klub, 1993, 242 s. Zdravotnické aktuality. ISBN 80-852-6742-X.
- KRÁLÍKOVÁ, Eva. *Diagnóza F17: závislost na tabáku*. Praha: Mladá fronta, 2015. Aeskulap. ISBN 978-80-204-3711-2.
- Kriegspropaganda in der österreichisch-ungarischen Monarchie und im Deutschen Reich 1914–1918*, in: Hans Weigel – Walter Lukan – Max. D. Peyfuss, Jeder Schuss, ein Russ. Jeder Stoss ein Franzos. Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914–1918, Wien 1983, s. 5–31.
- LANDA, Zdeněk. *Pěstování tabáku v Čechách*. Praha: Zdeněk Landa, 2005. ISBN 80-239-4662-5.
- LEED, Eric J. *No man's land*. New York: Cambridge University Press, 1979. ISBN 978-052-1224-710.

MACKOVÁ, Marie. *To byla c.k. trafika*. Vyd. 1. Praha: NLN, 2010, 157 s. Knižnice Dějin a současnosti. ISBN 978-80-7422-019-7.

MORABIA, Alfredo. Anti-Tobacco Propaganda: Soviet Union Versus Nazi Germany. *American journal of public health* [online]. 2017, **107**(11) [cit. 2019-08-09]. Dostupné z: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5637694/>

NOVÁK, Miroslav. *O kouření*. 1. vyd. Praha: Avicenum, 1980.

PAZDERA, David. Mobilizace v roce 1914 jako první krok na cestě ke zformování vojáka Velké války: Pokus o vymezení válečného prožitku českých příslušníků rakousko-uherské armády. *Historie a vojenství: časopis Historického ústavu Armády ČR*. Praha: Magnet-Press, 1998, **47**(3): 38-63. ISSN 0018-2583.

PEJML, Karel. *Celý svět kouří: dějiny tabáku*. V Praze: Za svobodu, 1947, 454 s. Za svobodu.

PRICE, Jacob M. France and the Chesapeake: a history of the French tobacco monopoly, 1674-1791, and of its relationship to the British and American tobacco trades. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1973, 2 v. (xxii, 1239 p.). ISBN 04-720-8738-X.

RUDY, Jarrett. *The freedom to smoke: tobacco consumption and identity*. Montreal: McGill-Queen's University Press, c2005, x, 232 p. ISBN 07-735-2911-X.

SAMET, Jonathan M a Soon-Young YOON. *Gender, women and the tobacco epidemic* [online]. Geneva: World Health Organization, 2010, v, 249 p. [cit. 2019-07-19]. ISBN 92-415-9951-0. Dostupné z:

http://www.who.int/tobacco/publications/gender/women_tob_epidemic/en/

SEKERA, Martin. *Válka v časopisech, časopisy ve válce*, in: Jan Gebhart – Ivan Šedivý (editoři), *Česká společnost za velkých válek 20. století (pokus o komparaci)*, Praha 2003, s. 265–292.

Smokeless tobacco and some tobacco-specific N-nitrosamines [online]. Geneva: distributed by WHO Press, 2007, ix, 626 p. [cit. 2019-07-19]. IARC monographs on the

evaluation of carcinogenic risks to humans, v. 89. ISBN 9789283212898. Dostupné z:
<http://monographs.iarc.fr/ENG/Monographs/vol89/mono89.pdf>

STRACHAN, Hew a Sibylle SCHEIPERS, ed. *The changing character of war*. Oxford: Oxford university press, 2011. ISBN 978-0-19-959673-7.

ŠEDIVÝ, Ivan. *Češi, české země a Velká válka 1914-1918*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001, 489 s. Česká historie. ISBN 80-710-6274-X.

ŠEDIVÝ, Ivan. Rakousko-uherská válečná propaganda 1914–1918. *Historie a vojenství: časopis Historického ústavu Armády ČR*. Praha: Magnet-Press, 2000, **49**(1): 38-55. ISSN 0018-2583.

TEJKALOVÁ, Jana. Haličská fronta očima českých vojáků rakousko-uherské armády. *Historie a vojenství: časopis Historického ústavu Armády ČR*. Praha: Magnet-Press, 2001, **50**(2): 332-370. ISSN 0018-2583.

TOWNSHEND, Charles, ed. *Historie moderní války*. Praha: Mladá fronta, 2007. ISBN 978-80-204-1540-0.

VAŇOUREK, Martin. *Plukovník pěchoty Bohuslav Maleček*. Vyd. 1. Mohelnice: M. Vaňourek, 2012, 48 s. ISBN 978-80-904588-5-7.

WITTLICH, Filip. *Fotografie - přímý svědek?!: fotografický obraz a jeho význam pro historické poznání*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2011. ISBN 978-80-7422-157-6.

Internetové zdroje:

BAKER, Chris. *The Long, Long Trail: The British Army in the Great War, 1914-1918* [online]. [cit. 2019-08-01]. Dostupné z: <https://www.longlongtrail.co.uk/>

Cigarette Packs. *Cover Browser* [online]. [cit. 2019-08-03]. Dostupné z: <http://www.coverbrowser.com/covers/cigarette-packs/4>

Firstworldwar.com: a multimedia history of world war one [online]. 2009 [cit. 2019-07-25]. Dostupné z: <http://www.firstworldwar.com/>

First World War 'Official Photographs'. *National Library of Scotland: Digital gallery* [online]. [cit. 2019-07-11]. Dostupné z: <http://digital.nls.uk/first-world-war-official-photographs/pageturner.cfm?id=74462370>

Health Effects of Cigarette Smoking. *Centers for Disease Control and Prevention* [online]. 2014 [cit. 2019-07-15]. Dostupné z: http://www.cdc.gov/tobacco/data_statistics/fact_sheets/health_effects/effects_cig_smoking/#definition

JOHNSON, Nicholas K. World War I, Part 5: Tobacco in the Trenches. *Points: The Blog of the Alcohol & Drugs History Society* [online]. 2014 [cit. 2019-07-30]. Dostupné z: <https://pointsadhsblog.wordpress.com/2014/06/27/wwi-part-5-tobacco-in-the-trenches/>

MANDAL, Ananya. Nicotine Effects. *Http://www.news-medical.net/* [online]. 2013 [cit. 2019-07-12]. Dostupné z: <http://www.news-medical.net/health/Nicotine-Effects.aspx>

MANDAL, Ananya. Nicotine Withdrawal. *Http://www.news-medical.net/* [online]. 2013 [cit. 2019-07-12]. Dostupné z: <http://www.news-medical.net/health/Nicotine-Withdrawal.aspx>

Nicotine. *Psychology today* [online]. 2014 [cit. 2019-07-12]. Dostupné z: <https://www.psychologytoday.com/conditions/nicotine>

Nicotine Molecule. *World of Molecules* [online]. [cit. 2019-07-18]. Dostupné z: <https://www.worldofmolecules.com/drugs/nicotine.htm>

Photographers on the Front Lines of the Great War. *The New York Times* [online]. [cit. 2019-08-03]. Dostupné z: <http://www.nytimes.com/slideshow/2014/06/30/blogs/20140630-WWILENS-now.html#1>

POSSELT, Wilhelm H. a Karl L. REIMANN. Chemische Untersuchung des Tabaks und Darstellung eines eigenthümlich wirksamen Prinzips dieser Pflanze. *Magazin für Pharmacie* [online]. 1828, 6(23-24), 138-161 [cit. 2019-07-18]. Dostupné z: https://books.google.cz/books?id=cgkCAAAAYAAJ&pg=RA1-PA138&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

Smoking. *Our World in Data* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <https://ourworldindata.org/smoking>

Stanford Research into the Impact of Tobacco Advertising [online]. [cit. 2019-08-03]. Dostupné z: http://tobacco.stanford.edu/tobacco_main/subtheme.php?token=fm_mt023.php

Tobacco. *World Health Organization* [online]. [cit. 2019-08-04]. Dostupné z: <https://www.who.int/health-topics/tobacco>

Tobacco statistics. *Cancer Research UK* [online]. [cit. 2019-08-15]. Dostupné z: <https://www.cancerresearchuk.org/health-professional/cancer-statistics/risk/tobacco>

WorldWar1Gallery.com: the Archive of World War 1 Photographs and Texts [online]. [cit. 2019-07-10]. Dostupné z: <http://www.worldwar1gallery.com/>

Www.altearmee.de: Geschichtsdarstellung 1870-1918 [online]. 2001 [cit. 2019-08-01]. Dostupné z: <http://www.altearmee.de/index2.htm>

Zítřa se bude kouřit všude. *Československá vizuální kultura* [online]. [cit. 2019-08-10]. Dostupné z: <http://padesatky.ffa.vutbr.cz/19511952/79-zitra-se-bude-kouřit-vsude>

9. Přílohy

Seznam obrazových příloh

1. Logo jedné z nejstarších značek cigaret (1883 až 2016).

Player's Navy Cut logo. In: Wikipedia: The Free Encyclopedia [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: https://en.wikipedia.org/wiki/File:Players_navy_cut_logo.png

2. Skupina neidentifikovaných australských a novozélandských vojáků na frontě u Gallipoli.

ANZACs in the front line trenches during WWI. In: *ABC News* [online]. 25.4.2012 [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <https://www.abc.net.au/news/2012-04-20/anzacs-in-the-front-line-trenches-during-wwi/3963124>

3. Jeden z britských tabákových fondů – *Sailors & Soldiers Tobacco Fund*.

100 years of public health posters. In: *The Telegraph* [online]. 22.11.2017 [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <https://www.telegraph.co.uk/health-fitness/body/100-years-public-health-posters/poster-20/>

4. Reklama na cigarety *Murad* z roku 1918, ukazující vítězné dohodové vojáky.

MURAD: THE TURKISH CIGARETTE. In: *Stanford Research into the Impact of Tobacco Advertising* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: http://tobacco.stanford.edu/tobacco_web/images/tobacco_ads/war_aviation/ww1/large/wwi_2.jpg

5. Plakát *Y.M.C.A.*, první světová válka.

United we serve United War Work Campaign \$170,500,000. In: *Library of Congress* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <https://www.loc.gov/resource/cph.3g07909/>

6. Cigarety *Letka*, meziválečné Československo.

GILMAN, Sander L. a Zhou XUN. *Příběh kouře: člověk a kouření od úsvitu dějin až po současnost*. Praha: Dybbuk, 2006, s. 294. ISBN 80-868-6223-2.

7. Zraněný voják z jednotky Durham Light Infantry sdílí cigaretu se zraněným německým válečným zajatcem. Bitva o Marethovu linii, 22. až 24. března 1943.

THE BRITISH ARMY IN TUNISIA 1943. In: *IMPERIAL WAR MUSEUMS* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205204159>

8. Reklama na cigarety Camel, 1944.

I'd walk a mile for a CAMEL!. In: *Stanford Research into the Impact of Tobacco Advertising* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: http://tobacco.stanford.edu/tobacco_web/images/tobacco_ads/war_aviation/ww2/large/wwii_26.jpg

9. Generál Douglas MacArthur s jeho ikonickou dýmku. Manila, 1945.

Douglas MacArthur. In: *Wikipedia: The Free Encyclopedia* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: https://en.wikipedia.org/wiki/File:MacArthur_Manila.jpg

10. Britský a jihokorejský voják na kuřácké pauze před patroulou.

THE BLACK WATCH IN KOREA 1952 - 1953. In: *IMPERIAL WAR MUSEUMS* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205191676>

11. Američtí vojáci ve Vietnamu, 1969.

3rd Battalion, 3rd Marines, Mutters Ridge, 1969. In: *Wikipedia: The Free Encyclopedia* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: https://en.wikipedia.org/wiki/File:3d_Battalion_3d_Marines_Mutters_Ridge_1969.jpg

12. Graf spotřeby cigaret na hlavu ve Spojených státech ve 20. století.

Annual adult per capita cigarette consumption and major smoking and health events in United States, 1900-1998. In: *Our World in Data* [online]. [cit. 2019-08-14]. Dostupné z: <https://ourworldindata.org/smoking#the-case-of-the-us>

Obrazové přílohy:

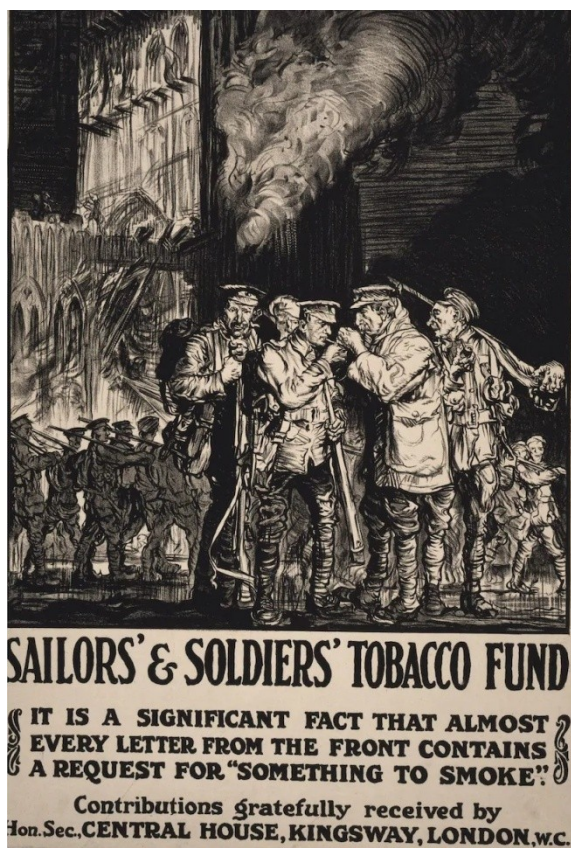
Příloha 1: Logo jedné z nejstarších značek cigaret (1883 až 2016).

Příloha 2: Skupina neidentifikovaných australských a novozélandských vojáků na frontě u Gallipoli.

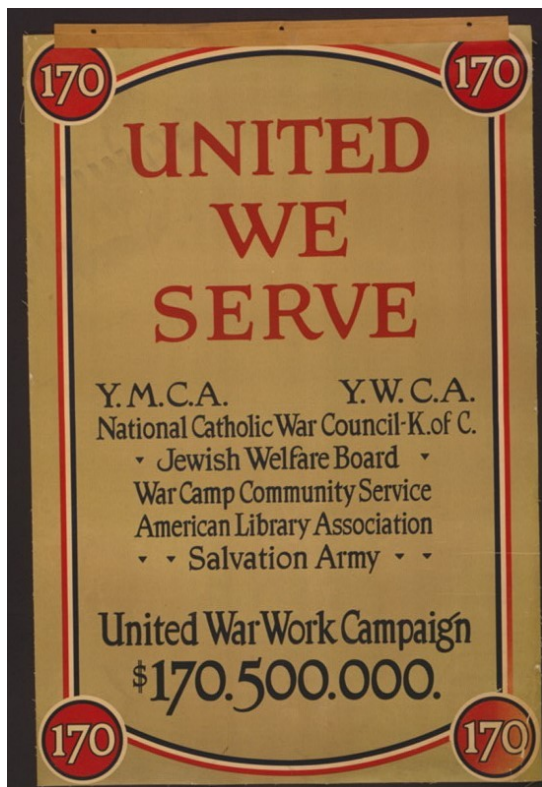
Příloha 3: Jeden z britských tabákových fondů – Sailors & Soldiers Tobacco Fund.

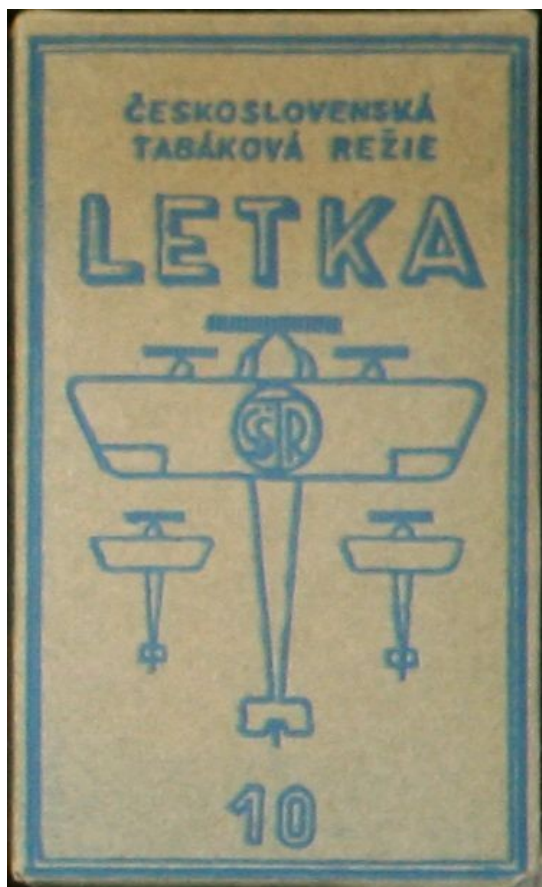
Příloha 4: Reklama na cigarety Murad z roku 1918, ukazující vítězné dohodové vojáky.

Příloha 5: Plakát Y.M.C.A., první světová válka.

Příloha 6: Cigarety Letka, meziválečné Československo.

Příloha 7: Zraněný voják z jednotky Durham Light Infantry sdílí cigaretu se zraněným německým válečným zajatcem. Bitva o Marethovu linii, 22. až 24. března 1943.

Příloha 8: Reklama na cigarety Camel, 1944.

"I'd walk a mile for a CAMEL!"

March 50 minutes... rest 10!
Hour after hour, mile after mile, that's Johnny Doughboy's marching routine. And when that 10-minute rest period comes along, well, the photograph above tells its own story. That's when Camels come into the picture. Yes, Camels. For Camels and uniforms have been constant companions from way back—they were in '18, and they are today, the soldier's favorite cigarette.

The "soldier's pack"
That's Camel's Cool, extra-mild—with a full flavored appeal that never wears out its welcome. No matter how many you smoke, Camels don't go flat on your taste. Camels always taste fresh... always taste good! If you're not already a Camel smoker, give them a try today. Let your own individual taste tell you the meaning of the words, "I'd walk a mile for a Camel."

FIRST IN THE SERVICE With men in the Army, Navy, Marine Corps, and the Coast Guard, the favorite cigarette is Camel. (BASED ON ACTUAL SALES RECORDS.)

Příloha 9: Generál Douglas MacArthur s jeho ikonickou dýmku. Manila, 1945.

Příloha 10: Britský a jihokorejský voják na kuřácké pauze před patrolou.

Příloha 11: Američtí vojáci ve Vietnamu, 1969.

Příloha 12: Graf spotřeby cigaret na hlavu ve Spojených státech ve 20. století.

